HETEDIK SZAKASZ.

VALLÁSI, NEMZETI ÉS ALKOTMÁNYOS KÜZDELMEK.

1. A vallási mozgalmak és a török veszedelem befolyása a nemzeti szellem ébredésére.

A kézikönyvek (helylyel-közzel). *Acsády*, M. N. T. VI. 538. és 557. Az első országgyűlés, mely az iskolák ügyével foglalkozott, az 1548-iki volt.

*Szakirodalom: Bod Péter*nek Historia Hungarorum ecclesiastica cz. művéből csak újabban jelent meg a folytatás. (Kiad. *Rauwenhoff* és *Szalay*. II—III. köt. 1890). A 190/1. és a 231. s k. lapokon említett munkák a reformáczió történetéről, az irodalomtörténetről, az iskolaügy és nyomdászatról legnagyobb részben e fejezethez is szólnak. *Magy. prot. egyháztörténeti monographiák*. I. 1898. (Superintendentiák. Zoványi J.). Erdősi Jánosról l. *Jancsó* czikkeit a Figyelőben (1879). Tinódy és Ilosvayról l. *Szilády*, Régi magy. költ. tárát (IV—VII. köt.) és *Acsády Ign.* czikkét a B. Sz.-ben 1899. *Bogisich*, A régi magyar zene (Ak. Ért.). *Beöthy*, Az I. magyar politikai színmű és kora (Száz. 1876). *Fraknói V.*, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században (Ak. Ért. 1873). U. az, Révai Ferencz, nádori helytartó és fiainak hazai és külf. iskolázása (Ak. Ért. 1873). U. az, Adalékok a hazai iskoláztatáshoz (Száz. 1875). U. az, Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen (Ak. Ért. 1874). *Ábel J.*, *Mokos Gy.* és *Schrauf*, Magy. tanulók külföldön. I. köt. Jena. II. köt. Bécs. *Hellebrant* czikkei a T. T.-ban 1886—88. és a Száz.-ban. *Molnár Antal* úttörő műve: A magyar közoktatás története a XVIII. században. (I. 1881.) részben ide is szól. Szintúgy *Kis Áron* eml. műve. *Fináczy Ernő*, A magyarországi középiskolák múltja és jelene (1896). Monografiák egyes régibb tanintézetekről, így pl. *Ipolyi Arnold*, értek. A nagyszombati iskoláról (K. Sz. 1887). *Weiser* dolgozata a m. kath. tanügyről (Kalocsa, 1885). *Hlatky J.* és *Schröder*, Körmöczbánya város prot. gymnas. történetéből (Progr. értek. 1894) és az intézet történ. 1527 óta (1896). *Falcsó J.*, A késmárki ev. lyceum történ. (1893). *Koncz J.*, A marosvásárhelyi kollégium történ. 1557—1718 (Progr. értek. 1884). *Kemény L.*, A reformáczió Kassán (1891). *Farkas R.*, A kassai gymn. t. (Progr. 1894—95). *Jurkovich E.*, A beszterczebányai gymn. t. (Progr. 1894—95). *Vlahovics E.*, A trencsényi gymn. t. (Progr. 1894—95). *Tóth L.*, A rozsnyói gymn. t. (Progr. 1894—95). *Teutsch*, Die Siebenbürgisch Sächsischen Schulordnungen. I. köt. 1543—1778 (Mon. Germ. Pædagogica, 1888). *Bihari P.*, Általános és hazai műveltségtörténet. II. 353. *Szabó K.*, Régi Magy. Könyvtár I. és II. *Szalay Ágoston*, 400 magyar levél 1504—1560 (1861). *Deák Farkas*, Magyar hölgyek levelei 1515—1719 (1879). *Ipolyi Arnold*, Rimay J. állami iratai és levelezése 1887. és Egy magy. konvertita (Veresmarty) története. 1885. *Riedl Fr.*, A magy. irodalom főbb irányai (B. Sz. 1893. 204. sz.). *Kvacsala* czikke a Századokban (1892. 709).

A *Nagy Nyelvtört. Szótár* kötetei. (Birálatát megírta *Ballagi Aladár* (1899. «Művelődésünk képe a Ny. Szótárban»). *Ráth Gy.*, Két kassai plébános (Száz. 1895), a Balassa névről (u. o. 179. l.). *Csépló Pét.*, A nagyváradi (prémontrei) gymnas. története (Nagyv. 1894). *Kollányi Fer.*, Illicini Péter (Száz. 1895). Ezt kiegészíti *Sörös P.* czikke (Száz. 1897. 804. l.). *Weber Samu*, Horváth Gerg. és családja (Késm. 1896). *Ráth Gy.*, *Horváth G.* és *Lám S.* hitvitája (I. K. 1895). *Thury Etele*, Drágoni Gáspár és a körmendi főiskola (Pr. Sz. 1895). *Hörk J.*. Az eperjesi iskola tört. (1895. és 1898). *Ambrus Mór*, A losonczi gymn. t. (1895). *Ferenczi Zolt.*, A kolozsvári nyomdászat (1896). *Firtinger Károly*, A magy. állam nyomdászatának történ. térképe (1896). *Adám Gerzson* és *Joó Imre*, A nagykörösi ev. ref. főgymn. t. (1896). *Dézsi L.*, Szenczi Molnár Albert (1897) és Naplója (1898). *Farkas Rób.*, A kassai főgymn. t. 1660. óta (1896). *Géresi Kálmán*, A gymnas. története a debreczeni kollegiumban 1551 óta és: *Sinka S.*, A gymnas. oktatásügy története (Debreczen, 1895). *Csiky Mikl.*, A gyulafehérvári r. k. főgymn. t. 1579 óta (1896). *Höchsmann*, Joh. Honter. (Bécs, 1897). *Wolf* monogr. Honterusról (1894). *Stromp L.*, Melanchton Præceptor Germaniæ (Pr. Sz. 1897). *Dézsi L.*, Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin-magy. szövege 1531-ből (1897). *Békefi R.*, Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete (Száz. 1897). *Horváth Zolt.*, A nagyszomb. érs. főgymn. t. (1894—95. Progr.). *Illésy J.*, Balassa B. Annája (Száz. 1898). *Morvay Gy.*, A nagybányai középoktatás történ. (1896). *Koncz Józs.*, A marosvásárh. e. r. kolleg. t. (1896). *Dézsi Laj.*, Szenczi Molnár Alb. (1897). *Acsay Fer.*, A győri főgymn. t. 1626 óta (1896). *Markusovszky S.*, A pozsonyi ág. ev. lyceum történ. (1896). *Futó Mih.* és *Barkász Kár.*, A hódmezővásárh. ref. főgymn. t. (1896). *Rupp Korn.*, A XVI. század vallási irodalmából (1898). *Dalton H.*, Lasciana (Berl. 1898. V. ö. Száz. 1898. 539. l.). *Halász László*, A lőcsei kath. gymn. t. 1466 óta (1896). *Békefi Rem.*, Az egri, székesfehérvári, pécsi és bajai czisterczita gymn. történ. (Mill. emlékkönyv. 1896. Külön is megjelentek, így a székesfehérv. gymn. t. *Werner Adolf*tól, bővítve). *Erdélyi Kár.*, A kolozsvári r. k. főgymn. t. (1896). *Borovszky S.*, Debreczeni tanárok 1588—1700 (I. K. 1899). *Békefi R.*, A sárospataki ref. főiskola 1621. évi törvényeiről (V. ö. Száz. 1899. 175. l.). *Imre Sánd.*, Alvinczy Péter kassai magyar pap élete (1899). *Barcsa Ján.*, A hajdúnánási ref. egyh. t. (1899). *Erdélyi Fál*, Énekes könyveink a XVI—XVII. századból (M. Könyv. Sz. 1899. VII. 3), és: Balassa B. levelei (I. K. 1899). *Békefi R.*, A marosvásh. ref. főiskola XVII. száz. törvényei (Ak. Ért. 1900. Száz. 735. l.). *Vágner Józs.* kanonok, Podmaniczky Istv. nyitrai püsp. (Száz. 1900. 955. l.). *Révai Sánd.*, Káldy Gy. életrajza és biblia fordítása (Pécs, 1900). *Schleiminger Bella*, Balassa Bál. (Pályanyert. mű 1900). *Dézsi L.*, Szt. Ágoston reguláinak magy. fordítása (Akad. 1900). Gregor Cœlius Pannonius, Bánffy Gergely pálos szerzetes műve (1537. edit. I. V. ö. Száz. 1901. 163. l.). *Miháloviсs Ede*, A kath. predikáczió tört. Magyarországon (1900). *Erdélyi Pál*, Balassa Bál. (1899). *Berzeviczy Ede*, Magyar parte 1607-ből (Száz. 1901. 178. l.). *Bodor Istv.*, A rimaszombati ev. prot. főgymn. t. (V. ö. Száz. 1902. 168). A legrégibb czéhszabályzat (1539). L. Száz. 1895. 175. l. *Kemény Laj.*, Tinódi S. családja (Száz. 1901. 655). *Bartha Józs.*, A magyar kath. énekköltészet a XVIII. századig (1901). *Bucsár Fer.*, A reformáczió terjedése Horvátországban (Száz. 1902. 190. l.). *Bernáth Lajos*, A prot. iskola-drámákról (Bpest (1902); *Veress Endre*, Gesztly Fer. várkapitány, Déva XVI. századi iskolának alapítója. (Dévai reálisk. progr. 1898). *Gerő János*, A magy. bibliafordítások tört. (1902). *Szily Kálm.*, A magy. nyelvujítás szótára (1902). *Márki S.*, Történettanítás (1902, 69. l.).

A katholicismus érdemei.

Hazánkban századokig a katholicismus volt a civilisatiónak dajkája, nemzetünk fenmaradásának és hazánk nagyságának

főemeltyűje. Katholikus papok voltak nemzetünk tanítói, törvénytudói és tudósai, latin nyelvök pedig az egyetlen kapocs a nemzet és az általános európai műveltség között. Már ezekből az okokból is bálával tartozunk a katholikus papságnak. De épen oly kegyelettel kell adóznunk a protestantismus képviselőinek is, mert a protestantismus volt hazai műveltségünk újjá- A protestantismus érdemei.
születésének egyik megteremtője és mert a protestáns papok és tanítók többet tettek nemzeti irodalmunkért, mint valamennyi nagy királyunk együttvéve. Ők az ékesszólás és érvek erejével akartak térítení és ez okból az élő nemzeti nyelvet választották a holt latin nyelv helyett; ők tették a magyart irodalmi nyelvvé. Protestáns ember, *Erdősi János* szerkesztette az első Protestáns írók.
nyomtatásban megjelent, ámbár még latin nyelven írt magyar nyelvtant; ugyanő fordította le az új testámentomot magyarra, és írt magyar hexametereket. Szenczi *Molnár Albert* a biblia fordításán kívül kátét, kitünő verses fordításokat és nyelvtant írt, mindvégig nyomorral küzdve, a tudomány áldozata. *Károli Gáspár* gönczi pap és *Heltai Gáspár* szintén a protestánsok számára fordította le a bibliát. Egyúttal megindult a *vitairodalom* is, melyben prot. részről főkép *Melius Péter, Dávid Ferencz* és *Bornemisza Péter* és különösen *Alvinczi Péter* kassai pap tüntek ki. Finomságot ugyan nem találunk feddő műveik hangjában, mert akkoriban világszerte kiméletlen pártszenvedély jellemzi a theologiai irodalmat, de a népies iránytól és polemikus erőtől csak úgy duzzadnak ezek az iratok. Mindkét fél a kor erkölcsi romlottságának és vallási tévelygésének tulajdonítá a haza szerencsétlenségét, egymást tevén felelőssé Isten büntetéseért.

A *katholikus írók* kissé elkésve, de annál nagyobb erélylyel Kath. írók versengése.
feleltek e támadásokra. Versenyük még inkább felkelté a nyelvünkben szunnyadozó erőt és új szavakat találtak a theologia és a bölcsészet fogalmainak kifejezésére. A vitázó theologia Vitázó irodalom.
terén *Verancsics Antal, Liszthy János, Telegdi Miklós* és *Oláh Miklós* katholikus főpapok jeleskedtek. Mellettük *Veresmarty Mihály* említendő, egykoron buzgó református pap és Forgách érsekprimás ellenfele, a ki őt egy ideig fogva is tartotta; de azután konvertált és pozsonyi kanonokká lett. Remek nyelven írta meg megtérésének történetét. De az igazi tudományos és egyúttal népies theologiai vita-irodalmat *Pázmány Péter* indítja Pázmány Péter.
meg, ki tőről metszett magyarságával megteremtette a magyar prózát. Ő az első, ki magát a nép nyelvét egész eredeti frisseségében, tősgyökeres közmondásaival vitte be az irodalomba, a mivel nevét halhatatlanná tette. (Vitázó röpiratai; Kalauz; Kempis Tamás: «Krisztus követésének» fordítása; Levelei). Pázmány Péter rendtársa és benső barátja, *Káldy György*, Páz- Káldy Gy.
mány felszólítására az egész szentirást fordította le magyarra.

E korban tünt ki továbbá *Tinódi Sebestyén*, az utolsó Tinódi S.
«igricz», költő és történetiró egy személyben. Való igaz, hogy az

utolsó igriczeknek már nem volt jó hírnevük, mert ritkán «vagyon a hegedűsben bornemissza» és «Virágénekeik» is illetlenek. De Tinódi nagyon sok történeti hírt és anyagot gyűjtött, ki is nyomatta verseit, melyekben hazafias lendülettel, (bár gyönge alexandrinusokban) és híven adta elő az egykorú eseményeket. *Ilósvay Péter* a hős Toldiról szóló mondákat foglalta versekbe; *Székely István* az első magyar világkrónikát, *Heltai Gáspár* pedig az első hazai történetet írta meg Bonfini nyomán. E korban indult lendületnek *tanköltészetünk* is, nemkülönben törvény-

Balassi B.

tudományunk és lyrai költészetünk. *Balassi Bálint* b., a főuri levente és költő, a népköltészetet a műköltészet rangjára emelte. Legrégibb *színművünk* is e korból való, nemkülönben néhány becses emlékirat és számos magyar levél. Ámbár a törvény nyelve most is a latin, a magyar nyelv országszerte, még a német czéhek körében is egyre terjedt, melyeknek magyar tagjai külön testülettté kezdtek szövetkezni és magyar nyelven szerkesztették czéhszabályaikat. Lassan-lassan még tősgyökeres német városokban is magyarul kezdik fogalmazzák a jegyzőkönyveket. E korból (1560-ból) való még a legrégibb reánk maradt kártya.

Protestánsok tanügye.

A reformáczió egyik legáldásosabb hatását a *tanügy* terén tapasztalhatjuk. A protestáns térítő nyomában a tanító járt, kiséretökben pedig a biblia és a nyomda. A mi az *iskolákat* illeti, kétségtelen, hogy a tanszabadsággal járó szellemi élénkségnek köszönhetjük azt a nagyszámú iskolát, mely nálunk a XVI. században alapíttatott.

A protestánsok tanügye eleintén fejlettebb volt, mint a katholikusoké. Az alkalmazott tanítók gyakran külföldi egyetemeken végezték tanulmányaikat és a prot. gymnásiumokat is külföldi mintákra rendezték be; a latin, görög és zsidó nyelven kívül legtöbb helyütt a dialektikát, rhetorikát, arithmetikát, physikát és ethikát is tanították. A tanuló ifjúság külön törvény alatt állott. Külön alkotmánya s autonomiája volt, maga választotta elüljáróit és mint «cœtus» maga ügyelt fel szigorúan törvényeinek megtartására, vagyonára, szőlőkertjére, borára és pénztárára (bursa nigra), melyből a külföldre menő tanulókat segélyezte. Szegényebb tanulók az úgynevezett convictusokban kaptak ingyen élelmezést. A cœtus lakomákat is rendezett, saját pénzén adta ki a tanárok műveit, rézmetszeteket állított elő saját műhelyében, saját fecskendőjével működött mint tűzoltó-egyesület (debreczeni «masinista-társaság») sat. Mulatságokban és szinházi előadásokban sem volt hiány; a tanulók vallási és történeti tárgyú szindarabokat adtak elő, Gál napján pedig kakasviadalt rendeztek. Fegyelembe ütköző súlyos esetekben dolga akadt a cœtus korbácsának. Utóbb (a XVII. században) az ifjúság nagy szabadsága féktelenséggé fajult és fegyveres összeütközésre vezetett a diákok és polgárok között.

Mihelyt a katholikusok észrevették, hogy a prot. iskolák az övéiket meghaladják, szót fogadván az 1548. rendeknek, több gondot kezdtek fordítani saját iskoláikra. Az 1560. nagyszombati zsinat meghagyta, hogy minden kath. községnek legyen meg a maga elemi iskolája. A magasabb tanintézetekben azonban a tanárok ez idő szerint nem valának oly jelesek, mint a protestáns intézetekben. Mióta a pécsi egyetem (1543) megszünt, csak Nagyszombatban és Sellyén voltak magasabb kath. iskolák, melyekben Oláh érsekprimás intézkedésére a humanista tudásra és a vallásérkölcsi nevelésre fektették a fősúlyt. — A legfőbb prot. főiskolák és kollégiumok voltak: a sárospataki, (a Rákóczi-iskola), debreczeni, pápai, brassói és gyulafehérvári (a hires «Bethlen-kollégium»). A fősúlyt mindenütt a hittudományra, a görög, latin és zsidó nyelvekre fektették, de a szabad művészeteket is tanították. Hátrányára szolgált a prot. tanügynek, hogy iskolái között fontos eltérések mutatkoztak. Ez az a pont, a melyben azután a Ratio Studiorumban előszabott, egységes tantervet és egyöntetű eljárást követő *jezsuita iskolák* a prot. iskolákat felülmulták.[1] — Az unitáriusok főiskolája Kolozsvárott virágzott. Katholikus tanügy.

A tanitás nyelve akkoriban még a latin volt egész Európában. Folyékonyan latinul beszélni és helyesen írni, ezt tekintették első kelléknek úgy a tudományos, mint politikai pályán. A kezdők nehézségein latin és magyar nyelven szerkesztett gyakorló könyvecskék és szótárak segítettek. Iskolakönyvekül többnyire külföldieket használtak; később azonban magyarok is írtak tankönyveket. Heltaitól megjelent pl. egy latin, Hontertől egy görög irálytan és földrajz; magyar nyelvtanokat írtak Erdősi J. és Dévai Biró Mátyás. Hazai történetet azonban sehol sem tanítottak. Tannyelv. Tankönyvek.

Magasabb kiképeztetést óhajtó ifjaink, nevezetesen a gazdag főúri családok sarjai, külföldi egyetemeket látogattak. Az erdélyi fejedelmek, egyes buzgó kath. és prot. főpapok és főurak, nemkülönben egyes városok alapítványok útján gondoskodtak e külföldi iskoláztatás előmozdításáról. E tekintetben különösen a Révai, Thurzó és Illésházy család érdemel nagy elismerést, a városok közül pedig Bártfa, Lőcse és Selmeczbánya. Kimutatták, hogy a XVI. században legalább is 3000 magyar ifjú látogatott külföldi főiskolát. A protestáns ifjak rendesen Wittenbergába mentek, a katholikusok Bolognába avagy Padovába. Külföldi iskoláztatás.

A protestantismus hatalmas szövetségest talált a nyomdászatban. A legelső állandó nyomda (a budai után, 161. l.) Hon- Nyomdászat.

[1] A jezsuita-iskolák tipikus jellege: egységes tantérv, egyöntetű tanítás, versenyzés a munkakedv fokozására; az iskolai élet szabályozása a legaprólékosabb részletekig; az egyéni tehetség kipuhatolása és fejlesztése; az előadó képesség, a nyilvános fellépés bátorságának fejlesztése, mely czélból gyakori vitatkozásokat és fényes színi előadásokat rendeztek.

terus alatt Brassóban kezdett működni; épen oly jó hírre emelkedett ifj. Heltai Gáspár nyomdája Kolozsvárott. Ebben jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv, még pedig felekezeti szempontra való különbség nélkül. A század első felében 18 nyomda működött a protestánsok érdekében, a század végén 10. Katholikus nyomda a budai nyomda megszünése óta (1541.) egy ideig egy sem működött, míg Telegdi érsekprimás Esztergomban és Forgách Ferencz s a jezsuiták Pozsonyban nem állítottak egy-egy nyomdát. A XVI. századbeli hazai nyomtatványok száma meghaladja a 800-at.

A felekezeti versenyzés hatása.

Az irodalom és a hazai nevelés terén megindult verseny a hazafias szellem ébresztésére is gyakorolt jó hatást. Ez a verseny ébreszté a kóros álomban szendergő közszellemet és erősbítette a nemzetet nyelvében és nemzetiségében. De a XVI. század műveltsége és irodalma nemcsak a *reformáczió* hatása alatt állott, hatott reá még egy második tényező is: a *török hódítás*, mely szintén lendítő hatással volt közszellemünkre. *Tinódi* pl. nagyobbára egykorú eseményeket írt le, mivel meg volt győződve, hogy ezek híre a török ellen tanusított vitézséget és hazafiságot fokozni képesek a magyar nemzetben. Egy Szondy, egy Zrinyi példája hogy ne emelte volna a magyarnak nemzeti érzületét és önérzetét? Balassi Bálint tüzes dalaiban a törökök ellen táplált gyűlölet összeforrt a hazaszeretettel. A bibliai történetekkel kapcsolatban mindjobban előtérbe lép a hazai állapotokra való vonatkozás. Szivhez szóló énekek feddik a nagyok bűneit, siratják a haza nyomorát. Erős fajszeretet teremti meg a Corpus Juris első kiadását is.

Hazafias lendület.

Íme, hová fejlődhetett volna hazánk műveltsége, az ország feldaraboltsága és a török hódítás daczára, ha a türelmetlenség által szitott meghasonlás és gyűlölség le nem hűti, meg nem akasztja.

2. Az ellenreformáczió. A jezsuiták. A magyar főpapság. Pázmány Péter. Térítések.

Rudolf uralma (folytatólag). 1576—1680.

Acsády, M. N. T. VI. 538. és *Angyal Dávid*, VI. köt. *Szalay L.*, IV. 397. *Horváth*, IV. 363. V. 1. *Kerekgyártó*, III. 166. *Sayous*, II. 75. *Fessler*. IV. 61. *Szalay—Baróti* III. *Krones*, III. 288., 297., 317. *Huber*, IV. és V. köt. Magyar és Erdély Országgyűlési Emlékek. *Pázmány Péter* összes művei I. köt. 1894. Kiadták *Rapaics* és *Kisfaludy* (V. ö. Száz. 1895. 359. l.). *Frankl V.*, Pázmány Péter és kora. 3 kötet. *Fraknói V.*, Pázmány Péter (T. Életr. 1886). *Pulszky Ágost*, Pázmány Péter (B. Sz. 1886). *Walter Gyula*, Képek a hazai ellenreform. mozgalmaiból (Eszterg. 1896). A jezsuita kollegiumokról és iskolákról l. a megelőző fej. irodalmi rovatát. *Sörös Pongr.*, Forgách Fer. nagyszomb. zsinata (K. Sz. 1900). *Áldásy Ant.*, Pázmány Péter élete (Magy. Könyvt. 1898). *Szlávik*, Képek Pázmány korából (Pr. Sz. 1893). *Zsilinszky Mihály*, A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. (Ide szól a II.

köt. 1608—1647). Korrajz: *Ipolyi Arnold*, Veresmarty élete és munkái 1875. és Rimay élete és levelezése. *Jedlicska Pál* monografiái Pálffy Miklósról (1896). *Schuler-Libloy* (206. l.) eml. müve. *Károlyi Árpád*, Illésházy hűtlenségi pere (Okiratok: T. T. 1882—83. és külön). *Krones*, Der Jesuitenorden und seine Rolle in der Gesch. Ungarns (Österr.-Ung. Revue, 1892 s köv.). *Károlyi Árpád*, A 22. artikulus (B. Sz. 1889). *Ranke*, Deutsche Gesch. és: A pápák. *Wolf G.*, Deutsche Gesch. im Zeitalter d. Gegenreformation (I. 1899).

Az ellenreformáczió Európában.

Az ellenreformáczionak elnevezett mozgalom, melyet a kath. egyház a XVI. század közepe táján az elszakadt hívek visszatérítése végett egész Európában megindított, Magyarországban Rudolf király idején kezdődött. IV. Pál és IV. Pius pápák az ellenreformáczió igazi megindítói, a kik szigorú fegyelmet teremtettek a papság keblében, a tridenti zsinaton a dogmákat megállapították, az inquisitiót pedig újjászervezték. Az ő idejökben kezdé meg pályáját a *jezsuitarend*, hallatlan szerencsével hatalmába kerítvén az irodalmat, a gyóntatószéket és az iskolát. Létért való küzdelem vette ekkor kezdetét, melynek véres folyamában a *protestantismus* Spanyolországból és Italiából végképen kiveszett; Franczia országban ellenben, de csak nyolcz vallásháború és a Bertalan-éj árán, fentartotta magát, épen úgy mint (Alba vérengzései daczára) Németalföldön. Dániában valamint a skandináv félszigeten a protestáns hit győzött. Nagybritanniában, a hol a trónról indult meg a reformáczió, szintén a katholikus vallás húzta a rövidebbet. Csakhogy különösen Közép-Európában a versengés egyre tovább folyt és miután a XVI. század második felében és a XVII. század elején a felekezeti türelmetlenség és a gyűlölet egyre elkeseredettebbé lett és a vallási ellentét a Habsburg-ház túlhatalma ellen irányuló politikai ellentéttel egybeolvadt: a felhalmozott gyujtóanyag 1618 ban felrobbant. Még pedig Európa közepén, Németország földjén és a 30 éves háború pusztulásába rántotta Európát. Ebben a nemzetközi harczban hazánknak is jutott fontos szerep.

A jezsuiták.

Az ellenreformáczió, mely minálunk is a jezsuitarend nevéhez fűződik, Rudolf alatt öltött nagyobb arányokat.[1] Ekkor a katholicismus ügye *hazánkban* már nagyon rosszúl állott; alig volt egy-két egyházmegye, melyben a katholikusok a népesség felét tették volna és 1600 körül, ide nem számítva a szerzetesrendeket, (különösen a ferenczrendűeket), mindössze 300 kath. áldozár működött. A legfőbb bajt tehát a lelkészhiány okozta, különösen a hódoltság területén, de papi semináriumokban, iskolákban is nagy hiány mutatkozott és hiányzott az ellenőrzés, mert nem tartottak zsinatot. Ezeken a főbajokon igyekezett az ellenreformáczió megindítója, *Oláh Miklós* érsekprimás segiteni. 1561-ben Nagyszombatban kollégiumot alapított a *jezsui-*

[1] *Károlyi Árpád*, A korponai országgyűlés (1896).

ták számára, a hol a rend azonnal iskolát nyitott, mely fényes külső eredményei révén nagy hírre kapott, de a kollégium 1567-ben leégett, és erre a jezsuiták 20 évig távol maradtak Magyarországtól. Ezalatt Báthori István és Zsigmond Erdélyben adományoztak nekik több kollégiumot és Carigli Alfonz jezsuita mindenható tanácsosa lett Zsigmondnak, a kit akkor is magánál tartott, midőn az országgyűlés a rendet Erdélyből száműzte. 1585-ban újra kezdték működésüket Magyarországban, a hol Rudolf király és Forgách Ferencz püspök (majd érsekprimás) ótalma alatt számos missiót rendeztek és nyolcz kollégiumot alapítottak. 1606. a magyar rendek végzése értelmében el kellett ugyan hagyniok az országot, de még ugyanebben az évben letelepedtek Zágrábban, a honnan Forgách Ferencz primás visszatelepíté őket Magyarországba és a rend jelesebb erőit, így *Pázmány Pétert* különös pártfogásába vette. Pázmány Péterben a rendnek és katholicismusnak hatalmas szónoka támadt az 1608. országgyűlésen. A magyar jezsuiták dicsősége és legnagyobb tagja (szül. 1570. Váradon, prot. szülőktől), jezsuiták hatása alatt convertált[1] és rendkívüli tehetségével Forgách érsekprimás kegyeltjévé Forgách elhunyta után pedig annak utódává küzdötte fel magát (1616). Mint az ország első főpapja, szakadatlan buzgósággal fáradozott a katholicismus diadala, a papság fegyelme, nevelése s a kath. iskolaügy emelése körül. Nagyszombatban nevelőintézetet alapított elszegényedett nemes ifjak számára és az ottani főiskolát saját költségén egyetemmé növeszté (1636); Bécsben magyar papnevelő intézetet állított (Pazmaneum), Rómában magyar kollégiumot, Szatmáron és Pozsonyban pedig jezsuita kollégiumot alapított.[2] Összesen 700,000 forintot adott iskolák és kolostorok számára (az alapítványokat nem számítva). Munkáiban a Magyari ellen írt «Felelet»-től kezdve (1603) ragyogó tollal és erős dialektikával polemizált a prot. theologusokkal, kiket hol kérve és könyörögve, hol gúnyolodva és fenyegetve igyekezett arra bírni, hogy térjenek vissza a közös akolba. Nagyszámu fulánkos polemiáit pozsonyi és nagyszombati nyomda ezrivel szórta a nép közé. Még fontosabb, hogy Rudolf király és a kormány támogatásával vagy 30 főúri családot térített vissza a katholikus egyház hitére, a mennyiben ezentúl ezek a családok képviselték az alkotmány és a vallásszabadsághoz ragaszkodó református hitű köznemességgel szemben a kath. kormánypárti nemességet. Ezek

Pázmány P.

1608.

1616. érsek-primás.

[1] *Zsák Ad.*, Ki térítette Pázmány Pétert a kath. vallásra? (Nagyv. 1901) szerint Pázmány P. megtérítése nem Szántó István (Arator), sem Leleszi, hanem *Tőrösy György* jezsuita műve. (V. ö. Száz. 1901. 350. l. u. o. *Fraknói* ellenvetését 1901. 560. l.

[2] Utóbbira nézve l. Pázmány P. érdekes levelét a jezsuita rectorhoz (Száz. 1897. 449). Még jellemzőbb a győri káptalan viselkedése (Száz. 1898. 165. l.).

azt áttért főurak (a törvény ellenére) protestáns jobbágyaikat is a katholikus vallásra térítették. Maga Pázmány, mint az ellenreformáczionak lelkes előharczosa, sarkaiból akarta kiemelni a prot. Magyarországot és lángszónoklatával és pompás tollával katholikussá akarta tenni a protestáns magyarság zömét, a tiszamelléki köznemességet és nevezetesen Erdélyt. Az a czél lebegett szeme előtt, hogy Magyarország hitében egységes, virágzó országgá fejlődjék a kath. Habsburgok jogara alatt és e czélért annyira lelkesedett, hogy a dinasztia és a kath. egyház érdekei ő benne összeforrtak. A prot. hitű köznemesség azonban féltette vallását és az alkotmányt és elkeseredett ellentállást fejtett ki a kath. térítés ellen. Ebben az elkeseredett küzdelemben Pázmány, hevétől elragadtatva olyan állításokat koczkáztatott, hogy pl. a protestánsok megtérítése fontosabb a törökök kiűzetésénél és így nem csoda, hogy ellenfelei még ennél is furcsább állításokat adnak ajkára. Mihelyt azonban Pázmány az udvar részéről háladatlanságot tapasztalt, ő is másként gondolkodott Erdély és nemzeti hivatása felől, és nem átallotta kimondani, hogy Erdély fenmaradása a magyar nemzet fenmaradása végett szükséges. Mindenképen sajnálandó tehát, hogy ez a nagy ember, a magyar kath. egyház megmentője és a nemzeti irodalom büszkesége, térítői buzgóságában a kálvinista köznemesség és ezzel közvetve a magyarság erejét megingatta. Már pedig az ellenreformáczió az alkotmányos életben és a politikai szabadságban kárt tett, a mennyiben a vallásszabadság az alkotmánynak egyik kiegészítő része volt. A ki a vallásszabadságnak vesztére tört, az, akarva nem akarva, az alkotmányt is megsértette.

Harcz a prot. magyarság ellen.

Magyarországban tehát Rudolf óta volt a vallásügynek politikai jelentősége, míg Erdélyben az ellenreformáczió Báthori Zsigmond alatt vette kezdetét; Básta rémuralma idejében pedig a kard élével folyt a térítés. Magyarországban az alkotmányhoz és a vallásszabadsághoz ragaszkodó protestáns párt, köznemesek, úgymint főnemesek, nem maradtak tétlenek, hanem párttá szervezkedve, az országgyűléseken felhozták sérelmeiket, kikeltek a jezsuiták ellen és keserű szemrehányásokkal illették katholikus ellenfeleiket. Sérelmeiket azonban a kormány nem orvosolta, sőt ez utóbbi nemsokára még bűnösebb ösvényre tért át. 1603-tól 1606-ig *Szuhay István* egri püspök és a kamara elnöke meg a kir. helytartótanács vezetője *erőszakos elnyomatást és igazságtalan üldözést* indított Magyarországban. Rudolf az ellenzék vezéreinek elfogatását kivánja; a dúsgazdag Illésházy István ellen alaptalan vád koholásával főbenjáró pert indítanak és Istvánffi Miklós alnádor a birák tudta nélkül le is foglalja annak jószágait; a pénzsovár Belgiojoso, kassai kapitány bezáratja a protestáns egyházat és kiűzi a lelkészeket a városból, sat. Felekezet fele-

Ellenreformáczió kezdete. Üldözések. Básta.

Szuhay.

Belgiojoso.

kezet ellen, pártok pártok ellen. a hajdúk mindenki ellen: szóval késhegyig menő harcz és gyűlölség tombol mindenütt. A nemzet már alig türte a kettős igát és a forrongás mind nagyobb fokra hágott. A katholikus alattvaló még megélhetett valahogy, ha engedelmes volt és türt; a protestáns és különösen a vagyonos protestáns azonban semmiképen sem boldogult.

1604. országgy. Megértették ezt *az 1604 iki országgyűlésen a «karok és rendek»* és az egymásba forrt alkotmány és vallásszabadság védelmére *új törvényt hoztak.* Azonban Mátyás főherczeg, Rudolf öcscse és helyettese, irnoka által a törvényczikkeket még egy-

XXII. artikulus. gyel megtoldotta, a XXII. czikkelylyel, mely az egész törvényt kijátszotta, a mennyiben a vallásügyeknek az országgyűlésen való tárgyalását jövőre egyszerűen eltiltotta és meghagyta, hogy az ezen pont ellen vétkező rendbontókat felelősségre vonják.

Ennyi igazságtalanságot mégsem tudott elviselni a nemzet. Erdély, mely mint alkotmányos, protestáns hatalom, közvetlenül érdeklődött Magyarország sorsa iránt, segélyére sietett a testvérországnak. A felkelés élére Bocskai István állott.

3. A köznemesség és Erdély, mint az alkotmány és szabad vallásgyakorlat előharczosa. Unió az osztrák tartományokkal.

Rudolf uralma (folytatólag). II. Mátyás.

Acsády J., M. T. V. 582. és *Angyal Dávid*, VI. köt. (II. Mátyástól 1657-ig). *Károlyi Árpád*, Bocskai szerepe a történetben (Ak. Ért. 1898). *Thúry Józs.*, B. J. felkelése (Száz. 1899). V. ö. *Kropf L.* u. o. 372. *Szalay*, IV. 463. *Horváth*, IV. 5. *Kerékgyártó*, III. 171. *Sayous*, II. 82. *Krones*, III. 353., 370. *Huber*, IV. *Fessler*, IV. 61. Magyar. Orsz. Eml. IX. Erdély Orsz. Eml. V—VII. köt. *Szilágyi*, Erd. történ. II. 45. *Salamon*, Török hódítás Magyarországon. 363., 372. l. *Szalay J.*, Bocskay István (Magy. Helikon). *Károlyi Árp.*, A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán (Akad. 1898. Lenyomat a M. Orsz. Eml. XI. kötetéből). A korponai országgyűlés 1605 és a kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 (M. Orsz. Emlékek XI. köt.). *Angyal D.*, Erdély polit. érintkezése Angliával (Száz. 1900). *Thallóczy*, Bocskay koronája (Arch. Ért. 1884). *Zsilinszky M.*, Az 1609. évi országgyűlés (Ak. Ért. 1882) és: A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai (II. köt.). *Demkó K.*, Adalék a Bocskay J.-féle felkeléshez. A gálszécsi határozat (T. T. 1888). *Bunyitai Vincze*, Miczbán és a Bocskay Sóos családok (Tur. 1888). *Horváth Jenő*, Bocskay háborúja Rudolf ellen (H. K. 1893). Cseh és morva irod. Bocskai háborújáról: Száz. 1899. 77. l. A bécsi béke: M. T. K. K. 481. l. «*Az első magyar-osztrák kiegyezés*». *Jakab Elek*, Új adalékok Bocskay életéhez (Száz. 1894. 771). *Károlyi Árpád*, A vallásszabadság kérdése a korponai gyűlésen (B. Sz. 1894. 214. sz.) és: A 22-ik artikulus (l. a 237. l.). A korponai országgyűlés 1605 (1896). *Osváth Pál*, Kis Mária (Kismarja leirása és történ. 1897). A morva rendek álláspontjára nézve l. *Kameniček* értek. (Száz. 1897. 653). *Komáromy A.*, A szabad hajdúk stb. (Ak. Ért. 1898). *Barcsa Ján.*, A szabadság eszméje a XVII. században (Hajdu-Nánás, 1898). *Stieve*, Wittelsbacher Briefe (VI. sorozat 1590—1610. Müncheni akad. 1893). *Ranke*, *Ritter*, *Wolf* eml. m. (237. l.) A bécsi békéről szóló műveket l. fent. a 207. lapon. Az oklevélgyűjteményeket l. a szakasz végén.

Kismarjai *Bocskai István* történelmünk egyik legkiválóbb alakja. Mint jellem higgadt és mértékletes, mint hadvezér előrelátó, a cselekvésben gyors és merész, de sohasem vakmerő; mint államférfit a siker, a dicsőség mámora soha el nem ragadta, csapások súlya el nem csüggesztette: szóval méltó a haza kegyeletes hálájára. Pályájának kezdetén nagybátyját, Báthori Zsigmondot szolgálta mint tanácsos és mint az 1595. évi török háború szerencsés vezére; része volt azonban a főúri ellenzék kivégzésében is és az áldozatok birtokaiból a tanács többi tagjaival együtt neki is haszna volt. Ez az eljárás homályt borított nevére («valóban német lélekkel bírt») és senki sem hitte volna akkoriban, hogy majdan ő benne támad megmentője a magyar alkotmánynak. De midőn Báthori Zsigmond őt is üldözőbe vette, Prágába távozott, hol egy ideig Rudolf királyt szolgálta, mígnem elkedvetlenedvén az áldatlan politikai élet nyomorúságától, a köztérről teljesen visszavonult és 1604-ben bihar-megyei jószágára költözött. De azért nem szűnt meg hazafi lenni. Előkelő állású férfiakkal, mint Bethlen Gáborral, levelezést folytatott, melyben a dúló vallási és politikai reakciót kárhoztatta és azon tünődött, vajjon hogy lehetne a bajokon segíteni. E levelezés Belgiojoso kezébe került, ki már régóta kivetette reá hálóját s most azonnal üldözőbe vette és várait megszállotta. Ha Bocskai késik, el van veszve. Nem volt tehát választása: fel kellett kelnie. Így hát 1604. kibontá az *alkotmány és vallásszabadság zászlóját és felhívta a nemzetet annak védelmére.*

Bocskai István 1557—1606.

1604.

Megindítja a felkelést 1604.

Felszólítására a gazdátlan hajdúk kardot rántanak és táborába gyülekezik úgyszólván az összes nemzet, úgy hogy könnyű szerrel szalaszthatta meg Belgiojoso és Básta hadait és egy csapással ejthette hatalmába a Felvidéket Kassától Pozsonyig, hol a szent korona is kezébe került. *A felszabadult Erdélynek hálás rendjei fejedelmül választják Medgyesen* (1605); példájokat követik ugyanabban az évben (április) *a magyar rendek a Szerencsen tartott országgyülésen*, a mely egyúttal a szabad vallásgyakorlat elvét is újra törvénybe iktatta. (Magyarország és Erdély tehát ismét *egy* testté vált). Budán vette át Bocskai a szultán követének kezéből az athnamé-t, melyben a padisah őt fejedelmi méltóságában megerősítette és a királyi czímmel és koronával megkinálta. Ezeket azonban Bocskai visszautasítá, (noha a koronázott királynak alig volt már valami birtoka Magyarországban), azt mondván, hogy ő a szabadságért és nem a koronáért kelt harczra.

Erdély és Magyarország fejedelemmé választják. 1605.

Íme, a nagy embert nem kábította el szerencséje, sőt rebellis létére is loyális magyar maradt. Az a nemes czél lebegett előtte, hogy kibékíti a nemzetet királyával; másrészt pedig helyreállítja a törvényes állapotot, biztosítja a nemzet önállóságát, alkotmányát és vallásszabadságát. Végül pedig véget akar

Hármas feladata.

vetni az 1593 óta czéltalanúl folyó török háborúnak, békét szerezvén a német és török között is.

E hármas feladat fölötte nehéz vala. Semmi sem bizonyítja jobban Bocskai lángeszét, mint hogy ezeket a tömérdek nehézségbe ütköző feladatokat egynéhány hónap alatt szerencsésen megoldotta. A Rudolffal való kibékülést megnehezité ezen fejedelem hozzáférhetetlensége és a magyar ügyek vezetésével megbízott Mátyás főherczegnek bizonytalan állása és kétszínű magatartása. Megnehezité továbbá a bécsi tanácsosok cselszövénye, kik a felkelők háta mögött próbáltak kibékülni a törökkel, hogy szabad kezet nyerjenek Bocskai leveretésére. Csak midőn a hajdúk már Bécs tőszomszédságában kalandoztak, kérte fel Mátyás főherczeg a számüzetésből visszahivott, népszerű Illésházy Istvánt közbenjárónak. Egybegyűlt immár a *korponai gyűlés*, a melyen a felkelők radikális elemei, a hajdúk és a hadi párt Rudolf királyt letenni és a Habsburg háztól elszakadni igyekeztek. Bocskai mérsékletes és tapintatos keze azonban lecsendesitette a túlzókat és lehetségessé tette az *1606. bécsi béke megkötését.* E szerint *Rudolf király újból biztosítja a vallásszabadságot és a vallás szabad gyakorlatát;* megigéri, hogy a jövő országgyűlésen nádort fog választatni, a ki majd helyette a magyar tanácscsal fogja az országot kormányozni, a főtisztségekre ezentúl csak magyarokat fog kinevezni, a jezsuiták pedig számüzessenek. Bocskai Erdélyt, a részeket, ezenfelül Bereg, Ugocsa és Szathmár vármegyét kapja, valamint Tokaj várát, melyek, ha fiörökös nélkül találna meghalni, a magyar koronára szállnak vissza. *Bocskai elve:* minél hatalmasabb Erdély, annál biztosabb Magyarországban is az alkotmány.

Korponai gy. 1605.

Bécsi béke 1606.

Elvi fontossága.

A bécsi béke e szerint biztosítá a protestáns hit törvényes elismerését, a nélkül, hogy sértené a katholikus vallás szabadságát és törvényes rendszerbe foglalta azt az elvet, hogy Magyarországot az alkotmány ellenére nem szabad kormányozni; e mellett nem mellőzték az uralkodó más országaival való közösséget. A békét ugyanis mint kezesek a magyar prot. rendekkel egyetértő *osztrák és cseh rendek,* is írták alá. Ily módon hatalmas rendi szövetség szegte útját az udvar törekvéseinek.

Az osztrák és cseh rendek kezessége.

Fontos tehát a bécsi béke azért is, mert az osztrák és cseh rendek jótállottak érte. Utólag azonban a már megkötött béke még egyszer nehézségekbe ütközött. Rudolf ugyanis a Mátyás és Bocskai által kötött békét az önkénytesen hozzácsatolt czikkben csak annyiban ismerte el jogérvényesnek, a mennyiben általa a kath. vallás rövidséget nem szenved. Kicsiben mult, hogy e miatt a kibékülés meg nem hiusult és a haragos karok és rendek csak akkor csillapodtak le, midőn Mátyás főherczeg saját felelősségére külön nyilatkozatban megnyugtató felvilágosítást és új biztosítékokat adott nekik.

Béke a törökkel 1606.

A bécsi békekötést követte a törökkel kötött *zsitvatoroki*

béke, melyet hasonlóan Bocskai hathatós szava hozott létre (213. l.). A török azért hajlott erre a békére, mert arról értesült, hogy Bocskai ellenkező esetben Rudolffal szövetkezik. Bocskai kardja volt tehát a döntő súly a politikai mérlegben.

Ily módon a látóhatár annyi vihar és duló csata után végre kiderült. De az a bölcs és higgadt hazafi, a kinek ezt a nemzet köszönhette, nem élvezhette sokáig az általa létrehozott béke és szabadság gyümölcsét.[1] Bocskai 1606 deczember havában váratlanul meghalt (valószínű, hogy kanczellárja, Kátay Mihály, méreggel oltotta ki életét); halálának hírére pedig a makacs Rudolf vonakodott elismerni a bécsi és a zsitvatoroki békét. Magatartása azonban országszerte oly izgatottságot szült, hogy *Mátyás főherczeg* és a családi tanács a Habsburg-dynastia érdekeinek megvédése végett a már beszámíthatatlan lelki állapotban levő, beteg *Rudolf letételében állapodott meg*, a ki «azzal sem törődött, ha mindjárt az egész világ felfordul». De hogy Rudolfot letehesse, Mátyás rászorult a magyar és osztrák rendeknek jóindulatára és segélyére és e körülményben rejlik engedékenységének magyarázata. *Az 1608. pozsonyi és linczi gyűlésen egyrészt a magyar, másrészt az alsó- és felső-ausztriai meg morva rendek frigyet kötöttek egymással*, melynek értelmében készeknek nyilatkoztak Mátyás főherczeget vállalatában pénzzel és haddal támogatni, de másrészt alkotmányuk és a vallásszabadság érdekében védő- és daczszövetséget kötöttek egymással. Miután Mátyás a bécsi és zsitvatoroki békét jóváhagyta és a maga részéről újra elismerte, a rendektől kiállított csapatokkal Prágába indult, hol bátyját arra kényszerítette, hogy Magyarországról és (Csehország kivételével) az osztrák tartományokról lemondjon.

Bocskai † 1606. decz.

Mátyás főherczeg Rudolf király ellen.

A magyar és osztrák rendek szövetsége 1608.

Rudolf letétele 1608.

Visszatérte után megnyitotta a pozsonyi országgyűlést, melyen a rendek először is a bécsi békét iktatták a törvénykönyvbe és abban állapodtak meg, hogy a király ezentúl a nádorságra mindig két kath. és két prot. főurat köteles kijelölni, kik közül majd a rendek választanak; abban is megállapodtak (Pázmány Péter védőbeszéde daczára), hogy a jezsuiták ne birhassanak fekvő birtokot az országban. Mátyást pedig csak azután választották és koronázták meg törvényes királynak, miután ezen «koronázás előtti» törvényekre megesküdött. *Nádorrá* pedig szavazattöbbséggel a protestáns *Illésházy Istvánt* tették, Istvánffy

Pozsonyi országgyűlés. 1608.

Kettős törvénykönyv.

Az alkotmány visszaállítása.

[1] Bocskai egyik további főérdeme, hogy a török megfészkelte óta kóborló hajdúkat, számszerint 9254-et, a róluk elnevezett 6 hajdúvárosban és azok környékén, nemesi kiváltságok adományozásával állandóan letelepítette. — *Varga*, Hajdumegye leírása 1882. *Lukács Ödön*, Nyiregyház város története. I. 1886. *Dudás Gy.*, A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században (1887). Bocskai a székelyek szerepét szánta a hajdúknak Magyarországban. A hajdúk mozgalmairól l. *Angyal*, M. T. VI. 551. *Komáromy A.*, A szabad hajdúk (Ak. Ért. 1898). *Barcsa* eml. dolgoz. (214. l.).

nádor-helyettes és katholikus történetíró mellőztével. (Illésházy elhunyta után pedig a prot. *Thurzó György* emelkedett a nádori székbe).

A koronázás után a rendek folytatták a törvényczikk alkotását, melyek egyike az országgyűlésnek két házra való szakadását hagyta helyben, másika pedig az országgyűlés rendjeit állapította meg. E közben a prot. többség az egyházi szavazatokat kevesbítette és arra ügyelt, hogy a német ajku és érzelmű városok közül minél kevesebb (8) küldhessen követet a diétára.

Az 1608. törvények jelentősége.

A Habsburg-ház trónra emelésekor eleink elmulasztották volt, egyrészt a királyi hatalom, másrészt az alkotmány jogkörét pontosan körülírni és a két hatalmi tényezőnek egymáshoz való viszonyát részletesen meghatározni. A Bécsből kormányzó, jóformán idegen Habsburg-királyok minduntalan visszaéltek egykori nemzeti királyainknak tág királyi hatalmával; másrészt a rendek sem tartották mindig tiszteletben a király felségjogait. *A bécsi béke és az azt körülíró két 1608 pozsonyi törvénykönyv az alkotmányt és az idegen hatalomra támaszkodó királyságot összhangzatba hozta egymással* és a megváltozott viszonyokhoz képest módosította. Kiegyezést létesítettek a király és a nemzet között, véget vetettek az önkénynek, helyreállították az önálló Magyarországnak alkotmányos közegeit.

Ezen békekötések és törvények megtartásának ellenőrzője: a bécsi és zsitvatoroki béke értelmében újra különváló, független erős *Erdély* lett. «Egy független Erdély egy magyar fejedelemmel mindaddig szükséges, míg a magyar korona ott fenn, nálunk erősebb nemzetnél leszen, a németnél». Ez Bocskainak elve, ezt hagyta végrendeletileg utódaira és ezt a politikát vallotta ezentúl Erdély- és Magyarország.

Erdély szerepe.

4. Bethlen Gábor és a 30 éves háború kora. Vallási és politikai érdekek találkozása.

II. Mátyás (vége). — *II. Ferdinánd.* — *III. Ferdinánd.*

Angyal, M. T. VI. köt. Ugyanő állította össze a forrásokat. (M. T. K. K. 462. II. Ferd. hitlevele: 512. l.). *Szalay L.*, IV. 508. *Horváth*, V. 185. *Kerékgyártó*, III. 191. *Fessler*, IV. 105. *Sayous*, II. 87. *Krones*, III. 347—405., 452., 605. *Szalay-Baróti* III. *Szilágyi S.* Erdély története. II. 115. U. az, Erdélyi Országgy. Emlékek. VI—X. U. az, Báthori Gábor 1867. *Roth G.*, Báthory G. (Medgyesi gymnas. progr. 1891). *Angyal D.*, Báthori Gábor (Száz. 1896. Megrostálja azt a sok legendát Kendiné és Kornisnéról, melyekből Jósika Miklós regényt költött és felderíti Báthori bukásainak igazi okait). *Szilágyi S.*, Bethlen Gábor története (Magyar Helikon, 1885). Ugyanő, Révai Péter és a szt. korona (Ak. Ért. V. köt.). Leveleket és okleveleket l. a szakasz végén. *Krüner*, Bethlen Gábor (Sybels Histor. Zeitschrift. 58. köt. 1887). *Ritter Móricz*, Untersuchungen über die pfälzische Politik (u. ott, 74. köt. 1895. V. ö. Száz. 1895. 485. l.). *Ranke*, A pápák. Wallenstein és Deutsche Gesch. cz. művei. *Ritter Mór.*, Deutsche Gesch. im Zeitalter d. Gegenreform. III. köt. *Gindely-Acsády*, Bethlen Gábor (T. Életr. 1890). *Szilágyi S.*, Bethlen G. és a svéd diplomáczia (Ak. Ért. 1882). U. az, Adalékok

Bethlen G. történetéhez (Akad. 1873). U. az, Bethlen és a porta (Száz. 1881). U. az, Haller István, Thurzó Imre, Laminger és Kamuthy követsége (T. T. 1888). U. az, Nápolyi Péter követsége (Ak. Ért.). *Angyal D.*, Bethl. G. (M. Könyvt. 133. sz.) és: Néhány hibás adat B. G. ifjuságáról (Száz. 1899). *Komáromy Andr.*, Bethlen Gábor Déva várában 1611. (Száz. 1897. 107. l. Bethlen szerződése Forgách Zsigmond hadvezérrel). V. ö. *Angyal Dávid* megjegyzéseit (u. ott, 272) és *Komáromy* válaszát (366. l.). *Krizkó P.*, B. G. Körmöczbányán (u. o. 1897). *Angyal D.*, Adalék Böjthi Gásp. művéhez (Száz. 1898. 598. l.) és: Erdély polit. érintkezése Angliával (Száz. 1900. 398—420. l.). Egy pasquill B. G. korából (Száz. 1875. Ehhez l. *Révész Kálm.* czikkét u. o. 1897. 374. l.). *Komáromy A.*, Bethlen G. és a szt. korona (Száz. 1898); *Mednyánszky D.* pótlékával (u. o. 1899. 168). *Karácsonyi J.*, B. G. származása (Tur. 1897). *Barcsa Ján.*, A szabadság eszméje a XVII. században (Hajdu-Nánás. 1898). *Imre Sándor*, Alvinczi P. élete (1899). *Petthó Béla*, Emlékirat Bethlen G. megbuktatására. Klesl környezetéből (Száz. 1890). *Stamm*, Der I. Feldzug Bethlen Gábor's (Jena, 1895). *Óváry L.*, Bethlen G. diplomácziai összeköttetéseiről (Ak. Ért. 1889). *Fraknói V.*, Bethlen G. és IV. Keresztély dán király (T. T. 1881). *Radvánszky Béla* b., Bethlen Gábor udvartartása (1885). *Gömöry G.*, Santa Militia (H. K. 1892). *Deák Farkas*, Béldi Pál (Budap. (T. Életr. 1887). *Szilágyi S.*, Révay Péter és a szent korona (Ak. Ért. 1875). *Schmidt*, Báthory G. és Bethlen G. viszonya a lengyel udvarhoz (Száz. 1887). *Angyal D.*, Török-magyar viszonyokról 1608—1649 (M. T. K. K. 646. l.). *Komáromy András*, Rhédey Ferencz, Várad kapitánya (H. K. 1894). *Olchváry*, Bethlen G. hadseregének szervezete (u. ott, 1888) és B. G. I. támadása (u. ott, 1890). *Révész Kálm.*, Alvinczi P. és a kassai vértanúk (Száz. 1900. 80. l.). *Demkó*, Az 1619. évi pozsonyi országgyűlés történetéhez (Száz. 1881). U. az, A magyar-cseh konföderáczió és a beszterczebányai országgyűlés 1620 (Száz. 1886). *Kvacsala J.*, Bisterfeld élete (Száz. 1892). *Hajnik J.*, A nikolsburgi béke (Ak. Ért. 1865. L. továbbá a Száz. 1873. 732. l.). *Szilágyi S.*, Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai (Ak. Ért. 1884). *Váradi K.*, Carmen lugubre Bethlen halálára. Ujra kiadta *Dézsi L.* (M. K. Sz. 1899.). *Szalay L.*, Eszterházy Miklós nádor 3. köt. Továbbá a Pázmány Péterről szóló munkák. *Salamon Ferencz*, Két magyar diplomata (1884. 2. kiad.). U. az, Török hódítás Magyarországon (381. l.). *Ranke*, Gesch. Wallensteins, 1869. *Gindely*, Geschichte des dreissigjähr. Krieges (4 kötet). *Ballagi Aladár*, Wallenstein horvát karabélyosai. 1882. *Loewe V.*, Die Organisation der Wallensteinischen Heere (Freiburg, 1895). (= Wallenstein az osztrák hadsereg igazi alapítója.) *Mansfeld* és *Gusztáv Adolf* életrajzai. *Deák Farkas*, Egy magyar főúr (Csáky István) 1883. *Ötvös Ágost*, Brandenburgi Katalin erdélyi fejedelemsége (Ak. Ért. 1861). *Krones* hasonló cz. dolgozata (Zeitschft. für allg. Gesch. 1884.).

Karácson J., I. Rákóczy György I. hadjárata (H. K. 1893). *Illésy*, Nova Transylvania. Talio. (Magy. Könyvszemle 16. köt.). Az I. és II. Rákóczy Györgyre vonatkozó okleveleket l. a szakasz végén. *Szilágyi S.*, I. Rákóczy György és a diplomáczia (Ak. Ért. 1878). *Angyal D.*, Erdély polit. érintkezése Angliával (Száz. 1900). *Frankl Vilmos*, Az eperjesi béke (Száz. 1871). *Gévay*, A gyarmati béke (1837) és: A szőnyi béke (1837). *Majláth Béla*, Az 1642. évi szőnyi békekötés története (1884). *Bretholz B.*, Der Verteidigungskampf der Stadt Brünn gegen die Schweden. 1645 (Brünn, 1895). *Zsilinszky M.*, A nagyszombati tanácskozás és Lippay György (Száz. 1886). U. az, A tokaji tanácskozás stb. (Ak. Ért.). Török János szerepe a linczi békekötésnél (Akad. 1886. és Tur. 1893. 27. l.) és: A linczi béke (1888). *Thaly M.*, Bercsényi Imre 1589—1639. (Száz. 1884) és «A Bercsényi-család története». I. köt. *Zsilinszky M.*, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. II. köt. 1608—1647. *Szinnyei Gerzson*, I. Rákóczy

György elsőszülött fia (Száz. 1895. 479. l.). *Szalay József*, Elfelejtett magyar király (IV. Ferdinánd. Száz. 1886. 161. l.). *Szilágyi S.*, Lorántfi Zsuzsánna (I. R. Gy. neje). Ak. Ért. 1873. *Szilágyi Sándor*, Rákóczy Zsigmond herczeg (T. Életr. 1887). *Ötvös Ágost*, Rejtelmes levelek I. Rákóczy György korából (1848). *Sirbu J.*, Matieŭ-vodă Băsărăbas auswärtige Beziehungen 1632—1654 (Lipcse, 1899. L. Száz. 1900. 518). Az egykorú német ujságlapokról: *Bleyer Jakab* a Magyar Könyvszemlében. 1900. 67. s k.). *Péter Mihály*, Lónyai Zsigmond 1593—1653. (Történ. Tanulm. Sátoraljа-Ujhely. 1902.).

Az 1606-iki bécsi békével kezdődik Erdély fénykora és tart 1657-ig. Nemzeti fejedelmek alatt szabadság, hatalom és vagyonosodás lett Erdély osztályrésze. A belső békét mi sem háborgatta, a külső politika terén pedig hatalmi tényező lett egész Európa szemében. Épen így lett a nemzeti kulturának középpontja, mindenekelőtt pedig Magyarország alkotmányának fentartója.

Bethlen Gábor 1613—1629.

Rákóczi Zsigmond és Báthori Gábor fejedelmek uralkodását mellőzhetjük; ellenben *Bethlen Gábor* korszakot alkotó *uralkodása* leköti figyelmünket. Korunk egyik legnagyobb történetirója, *Ranke*, Bethlen trónralépésétől keltezi az egész Európát behálózó 30 éves háborúnak világra szóló jelentőségét.

A XVII. század (Kemény János koriró mondása szerint) *«három nagy magyart» szült: Pázmány Pétert, Bethlen Gábort és Esterházi Miklóst.* Bennök új vezért nyert mind a katholikus, mind a prot. párt, új vezéreket állami életünk és művelődésünk.

Jellemzése.

Mint diplomata és mint hadvezér Bethlen Gábor közöttük a legelső. Ellenségei régibb és újabb időben ugyan nem akartak benne mást látni, mint határtalan becsvágytól vezérelt, körmönfont ravasz barbárt. A históriából azonban nem nehéz megczáfolni ezt a haragtól és irigységtől sugallt nézetet. Bethlen lángeszű diplomácziai ügyességének épen úgy jelét adta, mint hadvezéri képességének. Mint diplomata, igaz, a politikai helyzet alakulásához képest gyakran változtatta, ha nem is főczélját, de mellékczéljait, amint gyakorlati ember létére, eszközeiben sem volt igen válogatós. A mint ő, az elhitetés mestere, nem bízott senkiben, úgy rászedett ellenfelei sem hittek benne, kiknek kezéből rendesen kisiklott. Egyébiránt ellenfelei is követték a ravaszság és hitegetés politikáját, a mint ezt különben az akkori diplomáczia teoriája, a politikai helyzet bonyolult volta, első sorban pedig az a nagy nemzetközi háború követelte, melyben Bethlennek is része volt. A tudományok és művészetek lelkes pártfogója, vallási és nemzetiségi tekintetben pedig korához képest rendkívül türelmes fejedelem lépett benne a trónra.[1]

Politikai czéljai. 1. Sarktétel.

A mi *politikai programmját* illeti, ez a következőkben foglalható össze. 1. Védeni akarta Bocskai örökségét, a bécsi békét

[1] Még a (kézi iparban jártas) és ez okból befogadott anabaptistáknak is adott kiváltságlevelet. (*Áldásy A.* közleménye a T. T.-ban, 1892.). Csak a szombatosokkal tett kivétel.

és az 1608. törvényeket; ez politikájának sarktétele és szilárd pontja. 2. Erdélyből minél szabadabb és hatalmasabb országot akart teremteni, oly sarkkövet, melyen egyrészt a török, másrészt a német befolyás megtörjék. 3. Emlékezetébe vésvén Básta korát, Bocskai példájára ő is meg volt arról győződve, hogy Erdély csak a török «pajzs» ótalma alatt őrizheti meg függetlenségét és ez alaphanghoz hű maradt haláláig, ámbár nem egyszer kinálgatta szolgálatát a bécsi udvarnak. A török barátságában tehát eszközt látott, hogy Erdélyt a német befolyás ellen biztosítsa. — De azért erősen buzgólkodott, hogy Erdély a portával szemben is minél nagyobb függetlenségre emelkedjen, és ezért egynéhányszor, ha a viszonyok úgy követelték, a bécsi udvarhoz közeledett, sőt annak barátságát kereste és a *hatalmas közvetítő* szerepére vágyódott. Szóval nagyon szerette a két felé támaszkodás politikáját. Abban a reményben ringatta magát, hogy mint Ferdinánd király veje vagy rokona, jobban imponálna a szultánnak, a kit «keresztény gyomorból gyülölt, noha igen szinezett neki». — Bethlen G. szóval nem rideg közjogi és tisztán alaki, hanem politikai és államférfiúi szempontból fogta fel a nemzetnek Európához és a törökhöz való viszonyát. Ő volt továbbá az első — és utolsó politikus, — a ki, midőn a sérelmek teréről a nagy politika terére lépett át, ez utóbbin nem mint kérelmező, hanem mint a külföldi hatalmasságokkal *egyenrangú* fejedelem lépett fel, ki szövetségeseket és nem pártfogókat keres.[1]

2. Erdély rendeltetése.

3. Viszony a törökhöz.

Látszólagos fordulatok és azok magyarázata.

II. Mátyás király csak abban az esetben akarta őt elismerni, ha legalább titkon leteszi a hűségi esküt, miről Bethlen hallani sem akart. Erre a bécsi udvar Homonnayval szövetkezett és Radul vajdát bujtatta fel Bethlen ellen, de ezekkel a fondorlatokkal csak azt érte el, hogy a porta ezentúl rendíthetetlenül bízott Bethlenben. Miután pedig Bethlen megigérte Mátyásnak, hogy a kath. vallást nem fogja megrövidíteni, béke uralkodott a két testvérország között. — Az egyre betegeskedő Mátyás uralkodásának folyamában fontos változás történt Magyarország belső állapotában. 1613—1618-ig egyre szaporították a katonaságot, nem tartottak országgyűlést és a kath. párt a jezsuiták segélyével egyre nagyobb hatalomra emelkedett, úgy hogy *Pázmány Péter* fáradozásai folytán a katholikus rendek az országgyűlésen többségre jutottak és a protestánsok helyzete aggasztó lett. Az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen a Pázmány szaván induló kath. többség a gyermektelen Mátyás rokonát, Ferdinánd stiriai főherczeget választotta meg utódul,[2] de

II. Mátyáshoz való viszony.

1618. pozsonyi rendek.

[1] Ezek a konzervativ *Széchen Antal* szavai.

[2] Uj forrás; Ferdinándnak Mátyás királyhoz intézett jelentése. Közzétette *Sitte* (M. I. Ö. G. 1901. 22. évf. 1. füz.). A proklamálás 1618. máj. 16-án történt. — E gyüléssel próbálta a kormány a királyság örökösödést elfogadtatni, de a rendek visszautasították ezt a tervet.

csak a szokásos koronázási oklevél kiadása mellett, melyben Ferdinánd az alkotmányt és a vallás-szabadságot megfogadta; ugyanekkor az elhalt Thurzó helyére a kath. *Forgách Zsigmond*ot emelték a nádori székbe.

II. Ferdinánd 1619—1637.

A Mátyás halála után trónra lépő türelmetlen *II. Ferdinánd*, kit a jezsuiták neveltek, azonnal szemben találta magát az alkotmányukban és vallásszabadságukban fenyegetett magyar, osztrák és cseh rendekkel. Megesküdött, hogy kiirtja az eretnekséget, még ha ez népeinek boldogságába kerülne is. Abban a szent meggyőződésben élt, hogy a gondviselés ő rá bízta a kath. érdekek megvédését, a katholicizmus terjesztését s a máshitűek elnyomását. Ezen a téren kifejtett szilárdsága és szigora teszi uralkodását jelentőségessé; egyébiránt igen jelentéktelen fejedelem volt és jóformán csak báb környezetének kezében.

Az absolutismus és katholicismus meg az alkotmányos protestantizmus közötti ellentét.

Mivel magyar király létére a katholicizmus túlsúlyának helyreállítására törekedett, miként Európa főbb államaiban, nálunk is kitört a *vallási harcz*, mely azonban hazánkban alkotmányos kérdésekkel vegyült. Maga Ferdinánd király elvetette a szabadság elvét és népeinek alkotmánya előtt sem hajlott meg más okból, mint kényszerűségből. *Német tanácsosai* pedig, a befolyásos pápai és a spanyol követ ebbeli meggyőződésében csak megerősítették. *Magyar tanácsosai* közül néhány, mint *Pázmány* érsek-primás és *Forgách* nádor, sok kérdésben helyeselték Ferdinánd törekvéseit és fontosabb dolognak tartották az eretnekség kiirtását, mintsem a török kiverését. De a magyar alkotmány betűjét ők sem engedték megsérteni s alkotmányos kérdésekben akárhányszor összetűztek a bécsi udvari emberekkel. *Esterházy Miklós*, ez idő szerint még országbiró, inkább a közvetítő háladatlan szerepére vállalkozott az udvari párt és a Bethlenben megtestesült magyar-török párt között. Bethlen az alkotmánynak és így tehát a vallásszabadságnak is föltétlen híve volt, határozott ellensége a német absolutismusnak, nemkülönben az ellenreformácziónak. Ilyképen az absolutistikus katholikus és az alkotmányos protestáns világ közötti ellentét mint egész Európában, úgy hazánkban is kitörésre jutott.

II. Ferdinánd tanácsadói.

Bethlen I. felkelése. 1619—21.

A cseh felkelés és a Magyarországban is megindított vallási üldözés hírére Bethlen Gábor rögtön felismerte az események fontosságát. Átlátta azt, hogy az osztrák tartományok protestáns lakóinak sorsától függ a magyarországi protestánsok sorsa is; ezek elnyomatása után pedig a prot. Erdélyre kerülne a sor. Jól tudta, hogy Magyarország érett a forradalomra, hogy a török nem fogja zavarni vállalatában és hogy a csehek segélyére számithat. Így hát habozás nélkül arra határozta el magát, hogy Erdély függetlenségének és a magyar alkotmánynak és vallásszabadságnak biztosítása végett *megelőzi* Ferdinánd támadását, mellesleg pedig megtorolja a bécsi udvar nyilt és leplezett támadásait. Mihelyt a *pozsonyi gyűlés* a prot. kisebbség

által felhozott vallási sérelmeket nem orvosolta, Bethlen kardot rántott.[1] Közzétevén az Alvinczy által a kath. papság ellen írt «Querela Hungariæ» cz. vádiratot, *felhívta a magyar nemzetet* az udvar által veszélyeztetett *alkotmányának és szabad vallásgyakorlatának védelmére.* Fényes siker koszorúzta lépéseit: Kassától Pozsonyig az egész Felvidék kaputt tárt hajdúi és kop- 1619.
jás lovasai előtt, a *Pozsonyba gyült rendek* pedig Pázmány Pétert és a jezsuitákat mind rendbontókőt száműzték, a kath. egyház javait a végvárak ellátására lefoglalták, sőt Ferdinánd király letételét fontolgatták, kinek helyét Bethlennek szánták, a kit egyelőre kormányzónak választottak. De mert Homonnai a Ferdinánd sógorától, III. Zsigmond lengyel királytól kapott zsoldoshaddal Bethlen hadi állását Zemplén felől hátba fogta, Bethlen (nov. végén) abba hagyta Bécs ostromát és cseh szövetségeseit (Thurn grófot) és befejezettnek látván feladatát, Ferdinánddal 1620. jan.-tól őszig *fegyverszünetet kötött,* melynek Fegyverszünet. 1620. jan.
értelmében megkapta az országnak a Fátráig érő, keleti részét. A pozsonyi rendek pedig abban állapodtak meg, hogy a május havában Beszterczebányán tartandó gyűlésen magáról a békéről tanácskoznak.

A fegyverszünet alatt mindkét fél javában készült. Bethlen (1620. jan. 18.) pfalzi Frigyessel, a csehek új királyával szövetkezett, kinek segédhadat és 50,000 forintot küldött; a mit Frigyes azután viszonzott. Ferdinánd viszont Felső-Ausztriát zálogosította el bajor Miksának, a kath. liga önző vezérének, csakhogy hadat küldhessen a fölkelt csehek ellen. A rendek pedig ezalatt a *beszterczebányai gyűlésre* siettek, a melyben fran- Beszterczebányai gyülés 1620. aug.
czia, lengyel, török, morva és sziléziai követek is részt vettek, melytől azonban a katholikusok távol maradtak. Ferdinánd követei ugyan megjelentek, de azután tiltakozván a hozott végzések ellen, távoztak, mire a rendek 1619. augusztus 25-én *Bethlent magyar királylyá választották,* ki a czímet ugyan elfogadta, de magát megkoronáztatni nem engedte. A rendek egyúttal elhatározták, hogy ne legyen háromnál több kath. püspök és ezek is csak 2000 forintnyi évi fizetést húzzanak, máskülönben megválasztották a prot. egyház számára a defensorokat.

Néhány héttel később, mialatt Bethlen Vasvármegyében hadakozott, Dampierre császári tábornok pedig Pozsony alatt A harcz ujra kitör.
életét vesztette, Tilly a kath. liga hadaival a cseheket a Fehérhegyen teljesen legyőzte és «a téli» királyt megszalasztotta,

[1] Bethlen politikája sem árulás, sem kétszínűség, hanem a politikai helyzet következménye volt. — Miután a császár kormánya 6 év óta nem tett egyebet, mint hogy minden úton, minden alkalommal és minden eszközzel Bethlen megbuktatására tört: Bethlennek is számolnia kellett e politikával. *Az önfentartási ösztön egyrészt, Erdély függetlenségének biztosítása, erősbítése* és saját hatalmának magyar földön való megszilárdítása másrészt: ezek politikájának indokai és vezéreszméi.

mire Ferdinánd a cseh alkotmányt megsemmisitette, a felkelők vezéreit lefejeztette és sok ezer prot. hitű családot az országból kiűzött. Az udvar új erélyt merítvén a diadalból, 1621 elején új csapatokat küldött ki a Felvidék visszafoglalására. Bethlen ugyan most is megállta helyét és a császáriak vezére, Bouquoi, Érsekujvár alatt elesett; mivel azonban számos főúr ott hagyta Bethlen táborát, az osztrák és cseh rendektől és német prot. fejedelmektől pedig segély többé remélhető nem volt, *Bethlen 1621 deczember havában Nikolsburgban békét kötött* Ferdinánd királylyal, oly föltétellel, hogy visszaadja a Pozsonyban kézrekerült szent koronát, lemond a királyi czímről és kiadja az elfoglalt várakat. Kárpótlásul német birodalmi herczegi czímet kapott, tov. Oppeln és Ratibor herczegséget; azonfelül Tokaj, Munkács és Ecsed várával együtt a hét északkeleti vmegyét, melyek már Bocskai alatt is Kassán külön gyűlést tartottak, külön autonomiával birtak és úgyis Erdély felé gravitáltak. A végvárak fentartására pedig Ferdinánd évente 50,000 forintot és segélyt igért Bethlennek a török ellen. Ferdinánd továbbá közbocsánatot hirdetvén elpártolt híveinek, újra megfogadta, hogy megtartja a hitlevélben biztosított alkotmányt, nevezetesen a bécsi békét és az 1608. törvényeket és orvosolja a sérelmeket.

Nikolsburgi béke. 1621. decz.

Európai helyzet.

A harczfelek a nikolsburgi békét elejétől kezdve csak fegyverszünetnek tekintették. Egyelőre azonban bevárták az egyrészt Tilly, másrészt Braunschweigi Keresztély és Mansfeld között folyó tusának kimenetelét. Midőn úgy látszott, hogy ez is Ferdinánd javára dől el: *Anglia, Franczország és Holland a Habsburgház fenyegető túlsúlya ellen szövetségre léptek Bethlen Gáborral,* kit segélypénzekkel támogattak. Bethlen akkor újra hadat izent, azt hozván fel okul, hogy Ferdinánd az igért herczegségeket és a segélydíjt vonakodik átadni. A valóságban attól tartott, hogy a német földön győztes Ferdinánd Magyarországon is megkezdi majd a reakcziót. Ezt meg akarta előzni és ez okból csapatait újra Felső-Magyarországba indította, a hol Mansfeld csapataival egyesülni törekedett. Hallván azonban, hogy ezek Tillytől nagy vereséget szenvedtek, békére hajlott és *a nikolsburgi béke föltételeit Bécsben megújította.*

II. felkelés. 1624.

Bécsi béke 1624.

Ferdinándhoz közeledik.

1624 után *Bethlen eddigi politikáját* megváltoztatta. Pártját fogta a katholikusoknak, a bécsi udvarhoz kezdett simulni és Ferdinándtól Cecilia Renáta leányát kérte nőül. Sanyarúnak találván a török barátságot, a magyar királylyal kivánt szövetkezni, nem épen azért, hogy a félholdat egyenesen megtámadja, hanem inkább azért, hogy mint Erdély ura, fél Magyarország kormányzója és a császár veje mint *közvetítő* szerepelhessen a két hatalom között. Azonban Ferdinánd és családja, Esterházy s Pázmány erről a tervről hallani sem akartak és nem bízván Bethlenben, elutasitották; sőt az udvar a portával is tudatta Bethlen terveit. Erre Bethlen ügyesen kijátszván ellenfeleit,

Közvetítői szerepet áhitoz.

visszatért régibb politikájához. Bécsben elutasított követeit nyomban *Berlinbe* küldötte, hol Katalin herczegasszony kezét kérték meg uruk számára. A brandenburgi választó-fejedelem oda is adta hugát Bethlennek, ki azután 1626. fényes esküvőt tartott Katalinnal. Egyúttal Angliával, Dániával és Hollanddal *szerződést kötött* a Habsburg-ház ellen. (Csak a segélypénzek kérdése okozott, mind rendesen, nehézséget). Richelieu bibornoknak, a mindenható franczia miniszternek követei is ellátogattak Gyulafehérvárra, de akkor még nem került a dolog formaszerinti szövetségre.

Szövetkezés a protestáns államokkal.

Ezen előkészületek után Bethlen és Mansfeld 1626-ban egyszerre támadtak Ferdinándra. Mansfeld azonban ezúttal is pórúl járt. A dessaui hídfőnél akkora vereséget szenvedett, hogy (Bethlen régibb hivásának engedvén) hazánkba menekült. Wallenstein mindenütt nyomában járt és már a Felső-Vág mentén táborozott, midőn hirét vette, hogy Bethlen hada Nógrádban táboroz. Elébe ment, és ekkor a század két híres strategusa az Ipoly mentén hoszszabb ideig farkasszemet nézett egymással: csatára azonban nem került köztük a sor. Wallenstein seregében a mirigy pusztított és az aggodalmas generalissimus különben sem szerette hírnevét és dédelgetett gyalogságát koczkáztatni; Bethlent viszont lázongó török segélyhadai akadályozták mozdulataiban és azért is kerülte az ütközetet, mert lovasságát féltette. Ilyformán a két tábor kardcsapás nélkül vált meg egymástól. Wallenstein Sziléziába vezette hadát, Bethlen pedig Esterházy nádor tanácsára hallgatván, megújította Pozsonyban a nikolsburgi béke föltételeit; Mansfeld még hazánkon keresztül Velenczébe indult, de útközt, Boszniában elhalt.

III. felkelés 1626.

Mansfeld, Bethlen és Wallenstein.

Pozsonyi béke 1626.

Bethlen egyúttal rajta volt azon, hogy a Ferdinánd és a porta között utoljára Balassa-Gyarmaton kötött béke (1625) megújíttassék, a mi *Szőnyön* (1627) meg is történt, bár Ferdinánd követei váltig igyekeztek, hogy Bethlen a békéből kizárassék. Ez a béke azonban épen oly kevéssé vetett véget a török portyázásoknak, mint a magyar csatázók kalandjainak.

Szőnyi béke 1627.

A pozsonyi béke után *Bethlen másodízben közeledett Ferdinándhoz*, a ki azonban most is csak gyűlöletes eretneket és hitszegő ellenfélt látott Bethlenben és ajánlatait visszautasította. Mivel pedig Ferdinánd, mint a visszatérési rendelet mutatta, most is hű maradt türelmetlen elveihez: *Bethlen* a hős *Gusztáv Adolf svéd királylyal készült szövetségre lépni.* Azt tervezték, hogy G. Adolf megkapja a német kir. koronát, Bethlen pedig a lengyel trónt és hogy Svédország, Oroszország és Erdély szövetséget kötnek Lengyelország és a török ellen. Bethlen azonban már nem élte meg a svéd királynak németországi diadalútjának kezdetét. 1629. nov. 15-én, 49 éves korában, Gyulafehérvárott meghalt. Erdély legnagyobb fejedelme szállt benne sírba, ki a majdnem elpusztult állapotban átvett kis országot

Szövetkezés Gusztáv Adolf svéd királylyal.

Bethlen † 1629. nov. 15.

az európai politikának jelentékeny tényezőjévé tette, Magyarország alkotmányát újra biztosította és a magyar nevet ismét érvényre emelte Európa előtt; Erdélyt pedig azonfelül a művészet és irodalom pártolása által a legmüveltebb országok egyikévé tette.[1]

Katalin.

Az erdélyi rendek Bethlen iránt való kegyeletből özvegyét, Katalint ültették a trónra. Mivel azonban ez titokban a kath. hitre tért és *Csáky István* tanácsára Ferdinándhoz szított, a rendek előbb a református *Bethlen István* körül csoportosultak, a ki Katalint lemondásra kényszerítette, de azután a nálánál hatalmasabb és gazdagabb *Rákóczi György*gyel szemben háttérbe szorult. Ez, mint Erdély fejedelme, óvatos, latolgató, nehezen lelkesedő, takarékos, a mellett azonban tiszta életű, buzgó református ember volt, nem méltatlan utóda Bethlennek.[2] II. Ferdinánd Esterházy Miklóssal egyetértve, nem ismerte el Rákóczit Bethlen utódának, de Esterházy hadai Rákóczinak hajduitól vereséget szenvedtek és erre Rákóczi fordult II. Ferdinánd ellen, kit épen akkor Gusztáv Adolf győzelmei (Breitenfeld 1631.) kétségbe ejtettek. Hasztalan sürgetett Ferdinánd Pázmány által segélyt VIII. Orbán pápától; a pápa, mint a franczia udvar szövetségese, Ferdinánd kérelmét elutasította. Gusztáv Adolf azt akarta, hogy Rákóczi György, Bethlen Gábor szerepét folytassa; de a számító Rákóczi addig habozott és annyi előleget kért a svéd királytól, hogy a védő- és daczszövetség megkötése egyre késett. Egyszerre csak az a hír érkezett, hogy Gusztáv Adolf a lützeni csatában elesett (1632), és ekkor Rákóczi, — Oxenstierna felszólalása daczára, mégis Pázmány szavára hajolván, Eperjesen *békét kötött II. Ferdinánddal (1633).*

I. Rákóczi György 1630—1648.

A svédek diadalai.

Rákóczi habozik.

Eperjesi béke 1633.

Négy évvel később gazdát cserélt a magyar kir. trón:

[1] Bethlen, jóllehet még barátjai is olykor fösvénynek mondották, az iskolákra, az egyházra és gyulafehérvári udvarának pompájára sokat költött. Erről tanúskodik az általa felvirágoztatott gyulafehérvári főiskola és könyvtár, meg számos ifjúnak kiképeztetése. Káldi jezsuitának 1000 aranyat adott bibliafordításának kiadására; udvarába hívta *Comenius Amost*, a nagyhírű német pædagogust. Később Comenius (1650—54-ig) Sárospatakon rendezte a tanügyet (*Dezső Lajos*, Comenius Magyarországon 1893). *Opitz* német költő *Alstedt, Bisterfeld* és *Basirius* példájára Bethlen meghívása folytán szintén Gyulafehérvárra költözött, hol több éven át tanárkodott. L. továbbá *Szilágyi Sándor*, akad. értekezését, *Bethlen Gábor gyulafehérvári iskola-alapítványáról* (1884). *Deák Farkas*, Bethlen Gábor végrendelete és: Bethlen halálához (Száz. 1878. és 1883). *Neményi J.*, Apáczai Cseri János (1893). *Roth F.*, J. H. Alstedt (Monatshefte der Comenius-Gesellschaft 1895. 4. évf.). A gyulafehérvári colleg. történ. *Szathmáry Károlytól* (1868). Gyulafehérvár fegyelem dolgában is jobban állott, mint Debreczen és Sárospatak, a hol kissé vad állapotok kaptak lábra (M. T. V. 546). *Stromp L.* Apáczai Cseri J. mint pædagogus (Athenæum 1898). *Hegediüs Istv.*, A. Cseri János pädag. munkái (1899). *Kvacsala J.*, Bisterfeld élete (Száz. 1892). *Békefi* és *Géresi* (232. l.) eml. művei.

[2] V. ö. a források között (294. l.) felemlített jellemző adatokat.

Időrendi tábla a 30 éves háború korához.

Magyarország	Erdély	Ausztria és Németország	A főbb európai államok
1616. Pázmány P. érsek primássá lesz.	**1613—29. Bethlen Gábor.**	**1618—48. 30 éves háború.**	1611—32. *Gusztáv Adolf* svéd király.
1619. † Mátyás k.		1618. Cseh felkelés.	
		1619. Frigyes, cseh kir.	
1619—37. II. Ferdinánd.		**1619—37. II. Ferdinánd császár.**	
	1619—21. Bethlen I. felkelése.		
	1619. Bethlen egyesül Thurn-nal Bécs előtt.		
	1620. Fegyverszünet. — Beszterczebányai gy. Bethlent királylyá választják.	1620. Fehérhegyi csata. (Liga, Tilly.) Csehország megbüntetése.	
	1621. Nikolsburgi béke. Bethlen szövetk. Anglia- s Hollandiával.		
	1623—24. Bethlen II. felkelése.		1624—42. *Richelieu* miniszter (XIII. Lajos).
	1624. Bécsi béke. Bethlen Ferdinándhoz közeledik.		
1625. Szönyi béke.		1625. Dán háború. IV. Keresztély. (Tilly, Wallenstein.)	1625—49. *II. Károly* angol kir. (pfalzi Frigyes apósa).
1626. Esterházy M. nádor lesz.	1626. Ujabb szövetkezés a prot. hatalmakkal.		
	1626. Bethlen III. felkelése. Bethlen egyesül Mansfelddel és szembeszáll Wallensteinnal.	1626. Wallenstein legyőzi Mansfeldet, ez Magyarországba menekül és egyesül Bethlen-nel. Wallenstein és Bethlen Nógrádban szembe kerülnek.	
	1626. Pozsonyi béke. Alkudozás Gusztáv Adolffal.		
1627. Gyarmati béke.		1627. Wallenstein Jütlandban.	
		1628. Wallenstein Stralsund előtt.	
	1629. nov. Bethlen †.	1629. Lübecki béke.	
		1629. Visszatéritési rendelet.	
	1630—48. I. Rákóczi Gy.	1630. Gusztáv Adolf kir. kiköt Németországban. Svéd háború.	
		1631. Magdeburg és Breitenfeld.	
		1632. Lützen, Gusztáv Adolf †. (Oxenstierna, Krisztina.)	1632. *Krisztina* svéd királynő.
1637—57. III. Ferdinánd.			
	Rákóczi szövetk. a svédekkel.	1635—48. Svéd-franczia szövetség.	
	1643—45. Rákóczi felkelése.		
	1645. Szövetkezés a franciákkal. Brünn ostroma. Decz.: Linczi béke.	1645. Torstenson egyesül Rákóczival.	1642. *Mazarin* külügymin. (XIV. Lajos kiskor. idején).
			1642—49. Angol polgárháboru.
		1648. Westfáleni béke.	

III. Ferdinánd 1637—1657.

II. Ferdinánd meghalt és nálánál türelmesebb fia, *III. Ferdinánd* követte őt az uralkodásban. Az ő idejében fejezték be a 30 éves háborút, mely utolsó stádiumában vallásos jellegéből kivetközvén, mindinkább a francziák és a Habsburg-ház közötti, immár hagyományos küzdelem szinét öltötte föl. Mind Richelieu és Mazarin, mind pedig a svéd kormánytanács ismételten Rákóczihoz fordultak, hogy újolag hadi akczióra birják. Rákóczi azonban, Banèr diadalai daczára, egyre alkudozott és fontolgatott. Végre 1643. védő- és daczszövetséget kötött Torstenson svéd fővezérrel, kivel Szempcz vagy Trencsén táján egyesülnie kellett volna. Torstensont ugyan a dánok támadása hirtelen visszaszólította Holsteinba, mindamellett Rákóczi egymagában is zászlót bontott. Miután 1643 februárban Nagy-Kállóból a nemzethez felhivást intézett, könnyű szerrel foglalta el Kassát, Szatmárt, Tokajt, míg vezére, Kemény János az év végén Nyitráig nyomult elő. Most azonban Rákóczi latolgató ember létére hibát tett: a helyett hogy gyors menetekben a védtelen Bécs ellen indult volna, huzavonával töltötte az időt és téli szállásra vonult. Torstenson időközben legyőzvén a dánokat, visszasietett Ausztriába és Jankaunál újabb diadalt aratván, a Morva és Vág közére nyomult, hol Rákóczira várakozott. De ez, mivel nem kapott hiteles hírt a jankaui győzelemről, nem mozdult. Csak miután Croissy franczia követtel 1645 ápril. 22-én *Munkácson szerződést kötött*, melynek értelmében a franczia király 100,000, azontúl pedig évenkint 150,000 tallért biztosított számára, indította meg Rákóczi hadait Brünn felé, melynek fellegvárát, Spielberget, Torstenson már javában ostromolta. III. Ferdinánd a szövetségesekkel szemben most aligha el nem bukik, ha az ajándékai által megvesztegetett porta Rákóczit a hadjárat folytatásától el nem tiltja. A porta egyébiránt nem jó szemmel nézte a svédek előrehaladását és Rákóczi esetleges diadalát, mert a gyönge római császárt kényelmesebb szomszédnak tartotta, mint az elhatalmasodott vazallust. A nagyvezér tilalma véget vetett tehát Rákóczi szereplésének, a ki azonfelül már meg is unta a háborút és jobb békeföltételeket nem remélhetett. Ezek az okok birták arra, hogy a svédeket és francziákat cserben hagyván, Esterházy nádor közvetitése mellett megkösse *III. Ferdinánddal a linczi békét*, melynek föltételei jóformán azonosak a Bethlen által kötött békeszerződések tartalmával. (III. Ferdinánd megerősíti az 1608. törvényeket és a protestánsok vallásszabadságát, visszaadja a protestánsoktól elvett templomokat, és határozattan védelmezi a vallásukhoz ragaszkodó jobbágyokat; a többi sérelem orvoslása végett pedig országgyűlést fog egybe hívni. (A 7 ész. kel. vármegye ujra Erdélyhez került). Ezzel véget ért Magyarország és Erdély részvétele a 30 éves háborúban. A franczia és svéd államférfiak meghivták ugyan Rákóczit a Münsterben és Osnabrückben folyó békealkudozá-

Rákóczi felkelése 1643.

Szerződés a francziákkal 1645.

Linczi béke 1645. decz.

sokra és a westfáliai béke utolsó előtti pontja Erdélyről is megemlékezett mint «a franczia korona szövetségeséről»; de mert I. Rákóczi György a linczi béke megkötésekor arra is kötelezte magát, hogy a franczia és svéd szövetségtől visszalép: volt szövetségesei sem törődtek többé Erdély érdekeivel és megfeledkeztek arról, hogy Erdély önállóságát (Svájcz és Németalföld példájára) kezesekkel biztosítsák.

5. Az alkotmányos uralkodásnak és Magyarország felszabadításának eszméje.

Esterházy munkái. Kiadta *Toldy Ferencz*. Kül. fontos: Opinió-ja az ország védelmezéséről (u. o.) L. 292. l. Magyar államférfiak és írók (1870. I.). *Szalay L.*, Esterházy Miklós nádor élete 3 köt. *Márki S.*, Esterházy Miklós. (M. Helikon 1885). Magyar és Erdélyi Országgyűlési Emlékek. *Salamon*, Magyarország a török hódítás korában (393. l.). Oklev.: 292. l.

Zrínyi Miklós munkái. Kiadták *Kazinczy Gábor* és *Toldy Fer.* 1852. de nem teljesen. *Sziget reszedelme*. Az I. (1651-iki) kiad. nyom. 6. kiad. (Franklin. 1900). Ujabban több fontos munkája került napfényre, ilyen a «Siralmas Panasz» (kiadta *Kanyaró Fer.* (T. T. 1890 és külön) és a Montecuccoli és Zrínyi közötti teljes vitairatok. Kiadta *Kanyaró F.* (T. T. 1887) és teljesebben *R. Horváth Jenő*, a H. K.-ben 1889. Zrínyi hadtudományi munkái. Kiadta *Horváth J.* (Akadémia). *Csuday Jenő*, Zrínyiek a magyar történetben 1567—1704 (1884). *Salamon F.*, Zrínyi Miklós ifjusága (Kis. tört. m. I. 348.) és eml. mű 412. l. *Pauler Gy.*, Zrínyi emlékirata a magyar állapotokról (Száz. 1868). *Széchy K.*, Gr. Zrínyi Miklós (T. Életr. 3. köt. 1895—1900). A Zrínyiászról l. *Thúry J.* értekezését (I. K. 1894), a ki Karnaturi török költő befolyását mutatja ki). *Greksa*, Zrínyi viszonya Tassóhoz és Istvánffyhoz (Székesfehérv. gymnas. progr. 1890). *Kanyaró F.*, A Zrínyiász keletkezésének története (Bpest, 1894. Szerinte a költemény 1647—48-ból való). *Kőrösi Sánd.*, Zrínyi és Machiavelli (Ak. ért. 1902. és Száz. 1902. 95. l.). Mindkettő sürgette a nemzeti hadsereg felállítását, mint hazájuk felszabadulására vezető eszközt). *Ipolyi Arnold* beszéde (Száz. 1879. 609. l.). Katonai dolgozatok: *Horváth Jenő*, Gf. Z. M. hadtudományi elvei (H. K. II. 1889). *Thury J.*, Zr. M. hadtud. elveinek forrása (u. o. III. 1890). *Thury* szerint a Kudatku Bilik cz. török műből merítette elveit, melyet *Vámbéry* adott ki (1870. Innsbruckban): Uigurische Sprachmonumente und das *K. B.* (De hiszen a magyar és török hadviselés régebben és ujabban, s a támadó hadviselés elvei minden időben hasonlitottak egymáshoz). *Horváth J.*, Zrínyi M. a költő mint hadvezér (u. ott 1891). *Gömöry* czikke a boszniai pasával tervezett párbajról (Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs. 1884). *Szepesi G.*, Zrínyi-iratok a cs. és kir. levéltárban 1603-ból (H. K. 1893). *Majláth Béla*, Z. ereklyéi Vöttauban (u. o. 1891). *Kende* (bécsi antiquarius, a ki Z.-nek a vöttauí kastélyban megőrzött könyvtárát megvette): Zrínyis Bibliothek (1892. V. ö. Száz. 1893. 461. A könyvtár nagyobb része a horvát nemzeti múzeumba került. *Kanyaró Ferencz*, Zrínyi Miklós a hadíró (Figyelő 1886). *Bleyer Jak.*, Zr. Miklós és udvara jell. és Zrínyi Ujvár történ. (Száz. 1900). Ugyanő, Német siralmas énekek Zr. haláláról (I. K. 1900). *Karácson Imre*, Török szövetség Z. M.-nál (Száz. 1900). Evlia Cselebi útleírásából. V. ö. *Vámbéry Árm.*, Egy török utazó Magyarországon 1660. (Száz. 1901. 260. l.).

A XVII. század elején (a nevezetteken kívül) még két jeles hazánkfia támadt, ki mindkettő egész életén át csüggedetlenül fáradozott egy eszmének, Magyarország alkotmányos uralma

es felszabadítása eszméjének megvalósításán. Az egyik *Esterházy Miklós*, a másik *Zrinyi Miklós volt.*

Esterházy Miklós 1582—1635.

Esterházy Miklós Galánthán született, 1582-ben. A nagyszombati egyetemen theologiával foglalkozván, atyja tilalma ellenére áttért a kath. hitre. A közpályán nagybátyja, Illésházy István kalauzolta. II. Mátyás király kinevezte hadi kapitánynyá, tanácsossá, majd főispánná. 1614 óta pedig nem történt Magyarországon fontos ügy, melyben neki is része ne lett volna. Első, hogy keresztülvitte Pázmány Péternek primássá való kineveztetését, míg ő maga országbiró és gróf lett. 1625. pedig a rendek nádorrá választották.[1] Főleg a diplomaczia terén vált ki, mint hadvezér kevésbbé vala szerencsés. Életének főfeladatát a szélső érdekek kiegyenlítésében látván, közremüködésével jött létre a bécsi és a gyarmati, szintúgy a pozsonyi és a szőnyi békekötés. Ebbeli érdemei daczára a pártok közötti állása sok keserűséget és kevés elismerést termelt számára, a felekezetek torzsalkodását pedig sehogy sem birta megszüntetni. A protestánsok a katholikusoknak azt vetették szemükre, hogy az absolutistikus hajlamú kormányt támogatják és így *veszni engedik az alkotmányt.* A katholikusok viszont azt felelték, hogy a helyett, hogy velük kezet fogva kivernék a törököt, *veszni engedik az országot.* — Helyzete nehézségeit növelte *Pázmány* érsekprimással folytatott versengése, a melynek több oka volt. Egyrészt Esterházy türelmes gondolkodásmódja szolgáltatott okot vádaskodásokra, másrészt Pázmány és Esterházy nem értettek egyet az I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel szemben követendő politikára nézve. Pázmány Rákóczi elismerését sürgette és Erdély önállóságát szükségesnek tartotta; Esterházy ellenben égett a vágytól, hogy Rákóczit legyőzhesse (pedig megfordítva történt). Pázmány, szintúgy utóda Lippay György és elvtársaik azt hiresztelték a nádorról, hogy azért ellensége Rákóczinak, mert az erdélyi fejedelemséget is meg akarja magának szerezni.[2] Az a kérdés, vajjon a nádort vagy a primást illeti-e az első hely és vajjon egybehivhatja-e a nádor a nemesi insurrekcziót? szintén kölcsönös vádaskodásra vezetett. A király határozott parancsára a két versenytárs kibékült ugyan egymással, de ez a kibékülés nem volt őszinte és midőn a rendek Pázmánynak adtak igazat, Esterházy lemondott méltóságáról és egy a királyhoz intézet iratban őszintén vázolta a túlbuzgó udvari párt törekvéseit és az azokból folyó rossz következményeket. Midőn

[1] Az utóbbbi méltóságot igaz, nem korrekt úton nyerte el, mert 20,000 forinton megvett 60 követet, s így ellenfelére, Nádasdyra, csak 25 szavazat esett. Ezt *Gindely* mutatta ki (Ungar. Revue 1890), III. Ferdinánd megválasztása cz. értekezésében.

[2] Ezt a föltevést Pázmánynak a Vatzulik-gyűjteményben napfényre került levelei is hangoztatják (Száz. 1894. 40. l.). A hír nem volt alaptalan.

pedig átlátta, hogy az udvarnak a magyarok ellen táplált bizalmatlanságát el nem oszlathatja, 1642-ben az országgyűlésen újra leköszönt a rendek kérésére csak a jövő országgyűlésig tartván meg hivatalát. Ezt azonban Esterházy már nem élte meg. De Rákóczi György felkelését még megélte, s ezt fegyverrel és alkudozások utján iparkodott eloltani. Öt nappal a linczi béke megkötése előtt, kielégítetlen lélekkel, hosszas testi-lelki küzdelmeinek áldozataként elhalt.

Gróf Zrinyi Miklós, a szigetvári hős másodunokája, mint a «Zrinyiász» költője az első magyar klassikus, igazi polyhistor, előrelátó államférfiú és a hadi tudomány terén úttörő lángész vala egy személyben. *Nemzeti hős* volt a szó legszorosabb értelmében. A küzdelem, melyet egyrészt az országot lenyügözve tartó török, másrészt a nemzet függetlenségének megsemmisítésére törekvő bécsi kormány ellen folytatott, a *magyar nemzet küzdelme volt*, melynek ebben az időben Zrinyi leghivatottabb, legméltóbb képviselője, a kinél senki jobban nem szenvedte, át nem érezte a nemzet bajait, szenvedéseit, szavakban pedig senki ékesebben ki nem fejezte fájdalmát és aggodalmait.

Zrínyi Miklós. 1618—1664.

1618 körül született.[1] Atyja halála után Pázmány gondoskodott az ő és öcscse, Zrinyi Péter neveléséről és Gráczban meg Nagyszombatban járatta őket a jezsuiták iskoláiba. Az ifjú Miklós azután azonnal a hadi pályára lépett, («Magyar vitézek földben temetett csontjai és árnyékai nem engednek engem aludni»), a melyen csakhamar kitünt a török ellen vívott merész kalandjaival. 1646-ban Morvában küzdött Torstenson svédjei ellen III. Ferdinánd szemei előtt, a ki őt egy évvel később *horvát bán*ná kinevezte, mely hivatalban azután rettenthetetlen bátorságának ország-világtól csodált jeleit adta. Ottosacznál pl. 40 emberrel megszalasztott 10,000 törököt, Kostainicza előtt pedig öt törökhadat vert meg egymásután. Hunyadi János óta nem volt olyan nemzeti hősünk, mint Zrinyi. Vitézségének híre bejárta egész Európát, úgy hogy a pápa és a külföldi fejedelmek Zrinyit, mint a keresztény világ bajnokát, czímekkel és ranggal tüntették ki. A mellett sokoldalú műveltsége és — akkoriban — szokatlan türelme által mind a katholikusok, mind a protestánsoknál megkedveltette magát. Már azért is felszólalt a *türelmesség* mellett, mert a vallásháborúk az ország végromlását siettették. Életének eszményképe a nemzet egyesítése, *vezéreszméje* a családjában hagyományos török elleni gyülölet, *a hazának a török rabiga alól önerejéből való felszabadítása és a török kiveretése* valának. De ennek módjára nézve nem birt az

[1] *Salamon Ferencz* által a B. Sz.-ben (1886. szept. füzet) közlött gyászköltemény alapján ez évet fogadják el rendesen Zrínyi születési éveül. E sokat vitatott kérdéshez szólva mind *Kanyaró Ferencz* (Figyelő 1886), mind *Szécsi K.* 1620-ra teszik Zrínyi születését.

udvarral megegyezni. Szerinte csakis egy *állandó nemzeti honvédseregtől* lehetett reménlleni a haza felmentését és ki merte mondani, hogy a nemesség is járuljon hozzá a sereg költségeihez, a mint a közteherviselést is merte emlegetni. Csak az állandó nemzeti hadseregben látta a török «áfium» ellen való orvosságot és a menekvés lehetőségét. Jós lelke azt sugallta neki, hogy a németnek nem szabad egyedül felmentenie a hazát, mivel ennek elnyomatás lenne a következménye. A külföldi kapitányoktól, gépies taktikájoktól és rabló zsoldosaiktól bosszankodással és megvetéssel fordult el. «Bármelyik idegen hadvezér, úgymond, jő is Magyarországba, vagy nem tud, vagy nincs szerencséje az operáláshoz.»

Szóval, Zrinyi csakis a nemzet önerejétől várta a haza üdvét. Ezért iparkodik a legszentebb meggyőződés hangján felrázni a nemzetet aléltságából, tespedéséből. Elébe állítja hires ősének példáját, hogy a török «áfium» újabb dicső tettekre birja. Elragadó tollal írt politikai műveiben megjelöli az irányt, melyet a nemzetnek követnie kell, ha függetlenségét megóvni és hazáját felszabadítani kivánja. Hadtudományi műveiben arra inti a kir. vezéreket, hagyjanak fel az eddigi szétforgácsolt, helyhez kötött, szervezetlen hadakozással, a tisztán védelmi taktikával. A nemzetnek azt ajánlja, hogy újítsa meg a régi nemzeti, *támadó* hadviselést annak leleményes cselvetéseivel együtt. A gyalogságnak túlsúlyt kivánt adni a lovasság fölött és Gusztáv Adolf példáján indulva, a hosszú dzsidákkal felfegyverezett gyalogság soraiba minél több puskás vitézt akart vegyiteni. — Azonban keserű érzéssel azt kellett tapasztalnia, hogy az udvar mitsem akar hallani az önálló magyar hadseregről és hogy a császári hadak fővezére, Montecucculi, a védelmi hadviseléssel nem akar szakítani; mi több: még a rendek sem kivánták az állandó hadsereg felállítását, mivel állandó adóba került volna. A rendek különben is nagy háladatlanságot tanusítottak Zrínyi iránt, midőn 1655. a pozsonyi dietán ő helyette az udvar kivánságára Wesselényi Ferenczet választották meg nádorrá. Zrínyit mélyen bántotta ez a nagy háladatlanság és midőn ellenfelei még pamfletet is terjesztettek ellene, velőkig ható erővel felelt támadóinak a «Siralmas Panasz»-ban. Azóta az udvar őt is, terveit is, állandóan mellőzte s nem bizott többé rá fővezényletet. Ilyformán alkalma sem volt többé nagyobb tettek véghezvitelére, mig az irigy sors ellenfeleinek ebben is kedvezett. Ily viszonyok közütt nem csoda, hogy az ország felszabadítása első sorban nem a magyar seregnek és nem a nemzeti vezérnek, hanem idegen hadaknak és külföldi vezéreknek jutott feladatául.

6. A törököknek új hódító tervei. Erdély bukása. A vasvári béke.

I. Lipót uralma. 1657—1705.

Angyal D., M. T. VII. köt. 1 s k. l. Források áttekintése: *Angyal D.*, M. T. K. K. 470. l. és e könyv 295. l. *Szalay L.*, V. 1. *Horváth*, V. 473. s k. l. és VI. köt. 1. l. *Sayous*, II. 99. *Kerékgyártó*, III. 1. *Szalay J.—Baróti* IV. *Fessler*, IV. 281. *Krones*, III. 548, 583., IV. 6. *Lamormain* jezsuita I. Lipót erényeiről cz. latin forrásmunkát *Ludewig C.* jezsuita ford. újabban németre. (Pozs. 1898). *Angyal Dávid*, I. Lipót kormánya (B. Sz. 1886. I.). *Szilágyi S.* II. Rákóczy György (T. Életr. 1892). Erdélyország története (II. 257). U. az, Kemény János kora (T. T. VII. 127) és: Erdély és az északkeleti háború (1891. Akad. 2. köt. és «Erdélyi Országgyűlési Emlékek» 13. köt.). *Angyal D.*, II. Rák. Gy., (B. Sz. 1892. szept.). *Révész Kálm.*, II. R. Gy. halálának napja (Száz. 1899. 838. l.). *Haumont Em.*, La guerre du Nord (Páris, 1895). II. R. Gy. premyszli veszedelme (Száz. 1895. 665. l.). *Schultz A.*, Die Beziehungen des grossen Kurfürsten zum Kaiser Leopold I. bis 1673 (Kiel, 1897). II. Rákóczy Gy. kardja (Száz. 1899. 281). *Huber Alf.*, Oesterreichs dipl. Beziehungen zur Pforte 1658—1664. (V. ö. Száz. 1899. 728. l.). Köprili nagyvezírről *Kropf* (Száz. 1900. 743). *Szabó Márt.*, XIV. Lajos hatása magy. ügyekre (Kolozsv. 1900). *Márki S.*, Cromwell és Erdély (II. R. Gy.). E. M. 1901. Ugyanő, Kemény János, (Száz. 1883 és újabban a «Magyar Helikon»-ban). *Demjén*, Kemény J. fejedelemsége (Száz. 1891). *Deák Farkas*, Nagyvárad elvesztése 1660-ban (Ak. ért. 1877). *Thúry J.*, Az 1664. hadjárat (H. K. 1890)., *Berkeszi*, Gróf Zrínyi Miklós téli hadjárata 1663—64-ben (Száz. 1886). *Salamon*, Török hódítás kora (403. l.). *Csudaj*, Zrínyiek a magyar történetben, 1561—1770 (1884) és az eml. *Zrínyi-irodalom*. (5. fej.). *Pauler Gy.*, Zrínyi Miklós és Montecucculi (B. Sz. 1867). Részlet a Wesselényi összeesküvésből (1876. l. alább). *Zsilinszky M.*, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III. köt. 1648—87 (1893). *Fabó A.*, Az 1662. országgyűlés története (1873), *Kvacsala*, II. Rákóczi Gy. történetéhez (T. T. 1893). *Thallóczy L.* czikke az északkeleti háborúról (M. I. Ö. G. 1893. és a Tur.-ban 1895). U. az, II. Rákóczi Gy. és az oláhországi mozgalmak (Száz. 1892). *Barabás S.*, A fogságba esett erdélyi sereg kiváltásáról (Száz. 1887). *Zarzijcki*, II. Rák. Gy. és a kozákok. (Ung. Rev. 1889. 592. l.). *Bunyitay V.*, Nagyvárad a török foglalás korában 1660—92 (Budapest, 1892). *Berwerth*, Egy sírkő a nagyszőllősi csatatéren (Száz. 1893. 743). Nógrád kapitulációjáról l. H. K. 1893. 417. l. V. ö. az egész fej.-hez *Hammer* l. VI. és *Zinkeisen* (6, 7.) eml. művét. A lévai ütközet és Koháry István halála (H. K. 1893). Kanizsa ostr. 1664 (u. ott, 1894) és *Geőcze* czikke (u. ott, 1893. 728). *Kanyaró Fer.*, Zerinvár építésének okairól (T. T. 1886. 605). Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns. Kiadja a közös hadügym. III. rész. 1890. (V. ö. H. K. 1890. 119. l.). *Balázs G.*, érteh Érsekújvárról (u. ott, 1888. 199. l.). *Montecucculi saját munkáiról* l. Száz. 1899. 79. l. és a forrásokat (295. l.). *Nottebohn*, Montecucculi und die Legende von St. Gotthard (1887). V. ö. Száz. 1887. 456. és *Zwiedinek-Südenhorst* birálatát (M. I. Ö. G. 1889. 453. l.). *Illésy J.*, Kanizsa 1664. évi ostromáról (H. K. 1893). *R. Horváth Jenő*, Az 1664. évi Rába és Mura melléki hadj. és a szt.-gotthárdi csata (u. ott 1891). U. az, Az 1664. felsőmagyarországi hadjárat (1894, u. ott). *Forst*, Die Reichstruppen im Türkenkrieg 1664. (M. J. Ö. G. 1901. IV. Pótkötet). A vasvári békéről: *Angeli* a Mittheilungen des k. u. k. Kriegs-Archivs (1876—78. köteteiben). *Takáts Sánd.*, Külkereskedelmi mozgalmak I. Lipót alatt (M. Gazdas. tört. Sz. VI. évf. 1899). *Angyal D.*, Velenczei követjelentések 1657—1661. (B. Sz. 1902. 303. sz.) és: A vasvári béke (M. T K. K. 658. l.). Köprili Achmet nagyvezir 1661—1683. (Száz. 1902. 591. l.). *Karácson*

Imre, Erdélyi fejedelmi jelöltek 1661-ben (Száz. 1901. 460). *Vajda Gy.*, Erdély viszonya a portához 1540—16990. (1891),

I. Lipót. 1657—1705.

I. Lipót még csak 17 éves volt, midőn a trónra lépett. Gyenge testalkota miatt papnak nevelték és papi hajlamait akkor is megtartotta, midőn a már királylyá koronázott bátyja, (IV.) Ferdinánd trónörökös halála után (1657.) ő reá szállott a korona. Jártas volt sokféle nyelvben és kivált a zenében; pontosan, gépiesen teljesítette teendőit, de a nagy érdekekért nem tudott lelkesedni. Lelkében különösen két érzelem honolt: fejedelmi mindenhatóságának érzése és a térítés vágya. Mindkettő tömérdek gyásznak lett kútfeje. Ehhez járult, hogy rabja volt környezetének és mindenben tanácsosai szavára hallgatott, ezek pedig majdnem kivétel nélkül elvtelen gonosz emberek lévén, urukat zsarnok hirébe hozták.

Jelleme.

Erdély romlása.

Hosszú uralkodásának elejét az *erdélyi viszonyok* és ezeknek kapcsán a *törökök újabb hódítása* teszik nevezetessé.

II. Rákóczi György. 1648—1660.

Erdélyben 1648 óta *II. Rákóczi György* uralkodott, ki sem a bécsi udvar intésére, sem a porta tilalmára nem hallgatván, (Báthori István példájára) a lengyel koronára vágyódott. Voltaképpen már *I. Rákóczi György* tervezte *Lengyelország felosztását*, a két vajda és a kozákok segélyével, de a halál meggátolta őt terve kivitelében. *II. Rákóczi György* azonban nemcsak atyja nagy vagyonát, hanem vágyait is örökölte és a a két vajda meg Kázmér svéd király szövetségében tényleg meginditotta a háborút. Utóbbival már meg is osztozkodott a medve bőrén és ime, rövid idő mulva ő maga és hada került kelepczébe. Rákóczi János Kázmér lengyel király fogságába esett, vezérét pedig, Kemény Jánost, a tatárok fogták el seregestül, míg Erdélyt magát a törökök boszúja érte. Köprili Muhammed nagyvezír, a ki Erdélyt amúgyis nagyobb függésbe akarta hozni, Rákóczit engedetlensége miatt letette és daczára annak, hogy Rákóczi görcsösen ragaszkodott hatalmához, *Rédey Ferenczet nevezte ki helyébe fejedelemnek*, a ki azonban a trónt a fogságából visszatérő Rákóczinak csakhamar átengedte. De a török már nem engedett és Köprili vad török-tatár hadai a rendek könyörgése daczára rettenetes vadonná tették a védtelen Erdélyt és 100,000 embert fűztek rabszíjra. Még javában folyt a rablás, midőn a nagyvezír az egyszerű, dicsvágytalan *Barcsai Ákosra* tukmálta a fejedelmi méltóságot, a ki csak azért fogadta azt el, hogy a rablás megszünjen. De Köprili így is súlyos adókra kötelezte Barcsait, melyeket ez a boldogtalan fejedelem nem birt előteremteni. — Erdély sorsa immár attól függött, hogy Rákóczi György megnyugszik-e sorsában avagy sem. Sajnos, Rákóczi Erdély romlására most sem akart lemondani, hanem a gyűlölségtől elvakítva, háborút indított Barcsai ellen. Hiába könyörögtek neki a rendek: ne ingerelje a törököt és szánja meg az országot. Nem hallgatott rájuk, hanem Lipóttól segélyt kérve,

Lengyel háború. 1657.

Rédey Ferencz 1658.

Rákóczi ujból.

Barcsai Ákos. 1658.

Rákóczi harmadszor. 1660.

Várad felől benyomult Erdélybe és Barcsait elűzte, mire aztán párthivei ujra fejedelemmé választották. (1660.) De hatalma csak rövid ideig tartott; a törökkel nem bírt és Lipót segélyhada egyre késett. A török egész eljárásából kitünt, hogy Erdélyt teljesen meg akarja törni és alávetni. Lengyelországot akarván ugyanis meghódítani, szüksége volt előbb Erdély leigázására. Hiába szólalt fel Zrinyi Miklós Erdély érdekében: ne hagyják elveszni «Magyarország bástyáját». A bécsi kormány még megörült annak, hogy a török megpuhítja a «felkelések tanyáját» és veszni engedte *Rákóczit*, ki a *gyalui csatában* halálosan megsebesült és Váradon sebeibe elhalt. Rákóczi † 1660.

A *török* azonban még tovább ment: élvén az alkalommal, *ostrom alá fogta* Erdély kulcsát, a *fontos Váradot*, mely az ország északkeleti részét is megnyitotta rablókalandjainak. Ez több volt, mint a mennyit Lipót óhajtott, de mire seregei a vár felmentésére odaérkeztek, *Várad már elesett* (1660). Bukása kézzel toghatólag kitárta a török végczélját és arra birta a kétségbeesett országot, hogy a *bizonyos* török veszedelemből a *talán* védelmet nyujtó némethez pártoljon át. A székelyek kedveltje, a vétkes nagyravágyás ördögétől megszállott *Kemény János* fejedelem képviseli ezt az új «német» irányt: Barcsait ok nélkül, puszta féltékenységből lefejezteti, biztosítékul átadja néhány várát Montecucculinak és Lipóttal szövetkezik. De e szövetkezésnek nem látja hasznát. Montecucculi elkésve érkezik Erdély határára és nem akadályozza meg a törököt abban, hogy a németek beavatkozását megboszulandó újra 100,000 embert hurczoljon fogságba. Erdély immár prédája a nagyvezírnek, kinek parancsára a rendek az egyik főurat, a gyámoltalan és vonakodó *Apafi Mihályt* ültetik a trónra, kitől a török évente 40,000 arany adót követel. Kemény János ugyan, Montecucculitól gyengén támogatva, 1662. Apafitól is el akarja vitatni a trónt, de Apafi s a törökök Nagyszőllős mellett döntő csatában legyőzik; futás közben pedig saját lova agyontaposta. Az új fejedelem egyénileg ugyan jó ember volt, de az uralkodáshoz nem értett, a munkát sem kedvelte és mint az akkori szokások rabja, sokat ivott meg vadászott. A kormányt nejére és kegyelt tanácsosaira bizta. *Ilyen* kormány nem menthette meg Erdélyt a bukástól.[1]

Várad eleste. 1660.

Kemény János. 1660—1662.

I. Apafi Mihály. 1662—1690.

A bécsi kormány ugyan szövetségébe tudta vonni Erdélyt, de az ebből következő veszélyekben nem tartá szükségesnek megsegíteni. Hiában sürgette Zrinyi az együttes felszabadító háborút: a kormány 25 évig rendszeresen idegenkedett attól. Hiába kéri Apafi, vonja ki a még Kemény idejében átadott várakból katonáit, ne ingerelje vele a törököt: ezt sem teszi. Zrinyit

Az udvar rövidlátó politikája.

[1] Erdélyi Országgyül. Emlékek XIII. 46. sk. l. (Apafi) «sem nagy tehetség, sem erős jellem.»

pedig egyenesen eltiltja Kanizsa ostromától és tétlenségre kárhoztatja, nehogy talán Bethlen Gábor példáját kövesse. E félszeg eljárása folytán veszti el újra Erdélyt, a Montecucculi alatt elkésve küldött csapatokat Apafi és török segélyhadai visszaverik a határról; egyúttal eljátszsza a magyarság bizalmát, a törökkel való háborút pedig még sem kerülheti ki.

Köprili Achmed támadása. 1663.

Az új nagyvezír, *Köprili Amhát*, atyja politikájának örökése, Lipótnak Erdély ügyeibe való beavatkozását hozván fel okul a háborúra; *1663-ban* hadizenet nélkül 100,000 emberrel *Magyarországba ront*. Lipót rémületében Linczbe fut és hajlandónak nyilatkozik a török által követelt várakat, nevezetesen Zrinyivárt is átadni,[1] de a nagyvezír azonfelül még évi adót és pazar ajándékot is követelt és így a háború kikerülhetetlenné lett. Lipót most Montecucculit nevezte ki főhadvezérnek, míg a magyar-horvát csapatok vezetését a Zrinyi-testvérekre bízta. Csakhogy Montecucculi taktikai elvéhez híven meg sem kisértette az ostromolt Érsekújvárnak, Nyitrának és Lévának felmentését és Magyar-Óvárról tétlenül nézte ezeknek pusztulását. Érsek-Újvár elvesztésével Pozsony kapujánál volt a török és Bécs méltán retteghetett tőle.

A Zrínyi és Montecucculi közötti ellentét kitörésre jut.

Az 1663-iki hadjárat a Zrinyi és Montecucculi közti ellentétet is nyilvánosságra hozta. E két férfiúban az udvar és a nemzet között kiélesedő ellentét testesült meg. Montecucculi inkább szobatudósnak vált be, mintsem tábornoknak. Pedáns, számító, örökké habozó, semmit sem koczkáztató és a döntő válságtól irtózó taktikus volt. Megrögzött előítéletei képtelenné tették arra, hogy merész támadást intézzen a török ellen, mert hadvezéri hivatását nem abban látta, hogy támadjon, hanem hogy az ellenséget agyonfáraszsza, ámbár ez a taktika a mozgékony és fürge, támadó törökökkel szemben kizárta a sikert. Zrinyinek merész kalandjait legfőlebb gúnyos mosolyra méltatta s a magyar csapatok és vezéreik hűségére gyanakodott, azt tartván, hogy Magyarországban csak erős idegen zsoldos hadsereggel és vasveszszővel lehet kormányozni.

Erdély, Várad, Érsekújvár bukása és az ország kifosztása mélyen megindítá a hazafiakat. Zrinyi Miklós lelkében is hazafiúi keserv dúlt és utolsó csepp vérét is kész volt feláldozni, ha a haza sorsán javíthatna. Mérges tollharczba elegyedett Montecucculival, ki az ellene emelt vádakra névtelenül kiadott röpiratban erdélyi hadjáratai közben elkövetett hibáiért a «gyáva» és «megbizhatatlan» magyarokat okolta és azt is felhozta a

[1] Zrínyivár (Szerinvár) nem a Muraköz sarkában épült, a Mura és Dráva összefolyása között, hanem a Kanizsa-pataknak a Murába való folyásánál, a Mura balpartján. Zrínyi a fontos várat Kanizsa ellensúlyozására építette (H. K. 1891. 305. l.).

maga védelmére, hogy «azért nem birt a törökkel megütközni, mert ez Kolozsvárig meghátrált.» Erre a boszús Zrinyi (névtelenül kiadott válaszában) letépte a borostyánt a «triumphator»-ról és sebző gúnynyal azt tanácsolta Montecucculinak: «ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel». «Szavaidból kirí a gyűlölet. Nevezz meg egyetmást, ha tudsz; az egész nemzetet ne bántsd a gyávaság vádjával, gyáva kutya!»

Zrínyi 1663—1664. téli hadjárata.

De Zrinyi nem érte be ezzel: az 1664-iki tél idején nem veszteglett tétlenül, hanem saját felelősségre indulván a török ellen, elfoglalta Babocsát és Berzenczét, 500 hódoltsági faluban pusztította a török birtokát és végre elrontotta a csudás pontossággal, Eszéktől Dárdáig vezető, 8335 láb hosszú Drávahidat, melyen át a törökök 130 év óta csak úgy özönlöttek Dunántúlra. *Köprili* nagyvezír ezen szörnyen megbosszankodván, 1664. tavaszán megújitá a háborút és a Muraköz kulcsát, Zrinyivárt (Zerin-várt) fogta ostrom alá. Montecucculi tetemes hada daczára, szemtől-szembe nézte a theoriája szerint menthetlen vár, a «juhakol» ostromlását és a hadi tanácscsal egyetértve tétlenül várta a felmentő hadak megérkezését. Zrinyi gyors és erélyes támadást sürget a török hátába, de Montecucculi azzal a váddal felel, hogy Zrinyi szivesen látná, ha a dolgok rosszúl végződnének és nem mozdul helyéből. Így történhetett azután, hogy Zrinyivár ágyúlövés nélkül török kézre került. Zrinyiben még az az egy remény él, hogy talán a királyt sikerül a maga részére nyernie. Felsiet Bécsbe és kihallgatást kér, de a már más oldalról befolyásolt király Montecucculinak ad igazat. Többet nem képes elviselni: dúlt kedélylyel leköszön állásáról. Az udvar egykedvüen fogadja lemondását, hiszen épen akkor érkezett meg Bécsbe az örvendetes hír, hogy Montecucculi és a török nagyvezír között augusztus 1. *Szt-Gotthárdnál* nagy csata folyt, melyben a császári fővezér győzött. Montecucculi ugyan Gotthárdnál is egyre kerülte a nyilt összeütközést és arra szorítkozott, hogy a Rába vizéig kövesse a törököt. De midőn ez a Rábán is átkelt, Montecucculi Stiriát, Gráczot, sőt már Bécset is féltette és ez okból hadával, melyben Zrinyi Péter és Nádasdy alatt 4000 magyar lovas, továbbá több ezer hajdú és számos német és franczia katona is volt, megtámadta az épen átkelőfélben levő török Köprili nagy vezirt és véres diadalt aratott rajta és viszálykodó alvezérein. Kár, hogy Montecucculi ki nem aknázta győzelmét, melynek különben is csekély értékét a bécsi diplomaták azután teljesen tönkretették. Megbotránkozással tudta meg az ország, hogy a bécsi udvar e diadal daczára, *20 évre szóló, fölötte hátrányos és szégyenletes békét kötött Köprilivel Vasváron* mely szerint a török Érsekujvárt és Váradot megtartja,, a király ellenben Székelyhidat lerontja, Apafit elismeri Erdély fejedelmének és hadait Erdélyből kivezeti.

1664. hadjárat.

Szt-gotthárdi csata 1664. aug. 1.

Vasvári béke 1664 aug. 14.

7. Az uralkodó háznak központosításra törekvő politikája. Wesselényi összeesküvése. A protestánsok üldözése. Az alkotmány felfüggesztése.

A nevezett kézikönyvek (folytatólag). *Ácsády*, M. T. VII. *Szilágyi S.*, Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XIV. és XV. köt. *Pauler Gyula*, Wesselényi Ferencz és társainak összeesküvése (2. köt. 1876). U. az, Zrínyi Péter életrajza (Száz. 1867) és: Z. alkudozása a portával (H. K. 1891). *Kropf* Will. Hedges naplója. Adalék a Wesselényi-féle összeesküvéshez (Száz. 1897. 308. U. ott l. *Pauler Gy.* nézetét. A vita folytatása az 562. l.). A Zrínyi grófok elharácsolt csáktornyai kincseiről l. *Kukuljević*: Száz. 1887. 659. l. és T. T. 1896. 529. *Margalits E.*, Zrínyi Pét. és Frangepán Katalin (K. Sz. 1897). *Thaly Kálm.*, A báró Orlay család (Száz. 1898. kül. 211. l.). *Mohl A.*, Adatok Nádasdy Tam. országbiró életéhez (Száz. 1900). *Vandal Alb.*, Les voyages du marquis de Nointel 1670—1680 (V. ö. B. Sz. 1900). Az összeesküvés aktáit l. a szakasz végén. *Deák Farkas*, Wesselényi nádor (Száz. 1882). *Márki Sándor*, Wesselényi Ferencz (Magy. Helikon). *Acsády Ignácz*, Wesselényi nádor halála 1667. márcz. 27. Besztercebányán (Száz. 1884. 482). *Wenzel*. Tanulmányok a Frangepánok történetéhez (Ak. Ért. 1884). *Acsády Ign.*, Széchy Mária (T. Életr. 1885). *Salamon*, Török hódítás kora (424. l.). *Csuday* eml. műve. *Pauler Gyula*, A bujdosók támadása 1672 (Száz. 1869). *Károlyi Árpád*, A magy. alkotmány felfüggesztése 1673-ban (Ak. ért. 1883). *Szádeczky*, Az 1673. támadás történetéhez (T. T. 1879). *Koncz J.*, A bújdosók történetéhez (H. K. 1893. 426). V. ö. Ak. Ért. 1894. 54. l. *Wolf Ádám*, Fürst Wenzel Lobkowitz (1869). A Lipót-féle kényuralom hatásáról l. még *Mikulik*, Magyar kisvárosi élet 1526—1711. cz. művét (1885) v. a pozsonyi prot. templom elvételéről *Schönviczky* és *Markusovszky* könyveiben (121. és 232. l.), (Száz. 1897. 450. l.). *Krause*, Der grosse Kurfürst u. die prot. Ungarn (Sybels Histor. Zeitschr. 58. köt. 1887). *Zsilinszky*, A m. országgy. vallásügyi tárgyalásai. III. 1648—78. (1892) *Koncz J.*, Egykorú tudósítás Zrínyi M. haláláról (H. K. 1890. 707). *Frakmói V.*, Zrínyi vége és viszonya a pápához (T. T. 1894). A reakcióról Ugocsa megyében l. *Komáromy A.* czikkét (T. T. 1893). *Kis Sándor*, A kuruczvilág költészete (I. 1887. Kolozsvári lyceum progr.). *Boross M.*, A kuruczvilág (1887). *Reményfi Dániel*. Történeti tanulmányok (Apaffy M.). 1892. *Krones Ferencz* a magyarországi jezsuitákról szóló czikksorozata (Öst. Ungarische Rev. 1892.) *Káldy*, Kuruczdalok (Budapest, 1893). *Kvacsala J.*, Egy hamis próféta (Drabik, a «Lux in tenebris» szerzője. Száz. 1888. 745). *Smith S.*, The Hungarian Confession 1896. (V. ö. Száz. 1896. 73. l.). *Grinnel-Milne*, Life of Admiral Ruyter (Lond. 1896). V. ö. Száz. 1897. 637. Ruyter szabadította ki a nápolyi magy. prot. gályarabokat). *Krupecz István.*, Masniczius (Masznyik) Tobiás fogsága és kiszabadítása (Pozs. 1893. és 1897). *Révész Kálm.*, A. m. prot. gályarabok irodalmához (Száz. 1887. 956). *Kropf L.* válasza (u. o. 1898. 124. l.). *Kropf* czikke u. ott 454. l. (Bewes levélgyűjteményéről). *Rácz Kár.*, A pozsonyi vértörvényszék áldozatai (Lugos. II. kiad. 1899). *Szabó M.* müve XIV. Lajosról (259. l.) *Vajda* eml. müve. (260. l.).

Elégületlenség.

Míg a császár diadalmas szövetségesei boszankodással értesültek a vasvári béke megkötéséről, addig a magyarok, a rendek és a nádor tudta és beleegyezése nélkül kötött béke hírére kétségbe estek. A Bécsbe rendelt főurak vonakodtak a békét elismerni és a nádor tiltakozott ellene Pozsonyban; az udvar azonban semmibe vette ezt és nem hívta egybe az országgyűlést. A nemzetet a legnagyobb foku elkeseredés fogta el és volt

is rá oka. Nincs nyelv, mely kellőleg elmondhatná, mit szenvedett Erdély és Magyarország e két évi sanyargatás alatt! Hiszen oly nagy volt a nép kétségbeesése, hogy sokan a török hódoltság területére menekültek. A bécsi udvar pedig a gotthárdi diadal után mégis oda dobta az országot martalékul a töröknek. Eddig azt hitték, hogy a bécsi udvar *nem bírja* az országot felszabadítani; a vasvári béke azt mutatta, hogy *nem is akarja*. Az udvar ugyan a sereg kimerülését és az élelmi szerek hiányát hozta fel mentségeül, de mindenki tudta, hogy a békekötés valódi oka az udvarnak a magyarok ellen táplált bizalmatlanságában keresendő, meg abban, hogy úgy Magyarországot, mint Erdélyt már semmibe sem vették. Hiszen most már egy ujabb Bocskaitól vagy Bethlentől sem kellett többé félni és a kormány bátran követelhette a teljesen kimerült ország felszabaditásáért annak alkotmányát.

Zrinyi Miklós is hirtelen halállal múl ki egy vadászaton. Jellemző a közvéleményre nézve, hogy német ármányt és orgyilkosságot lát halálában.[1] Nem volt oly rossz, mit föl ne tettek volna az udvarról. Ez azonban mind ezzel mit sem törődvén, csak ment *czélja, az egységes, absolut, katholikus állam felé*. A háború végeztével az országban hagyta az idegen hadakat, melyeket a népnek saját romlására kellett fentartani, egyúttal pedig a protestánsok ellen újra megindította a hajszát. Erre Lippay érsek-primás is elkezdé a protestánsok üldözését, a kiket még az a csapás is ért, hogy a leghatalmasabb prot. család, II. Rákóczi György özvegye, a dúsgazdag és befolyásos Báthory Zsófia fiával, Ferenczczel együtt a jezsuitákra hallgatván, kath. hitre tért, sőt volt protestáns hittársait üldözni kezdte.

Zrínyi † 1664.

Protestánsok üldözése.

Az udvar önkényének az lett az eredménye, hogy a főnemesség, sőt maguk *a német és katholikus párt főemberei* is, a kisebbik rosszat választván, átszegődtek az ellenzékhez.[2] *Összeesküvés* támadt, melynek élére maga a nádor, *Wesselényi Ferencz* állott. Résztvettek még benne: *Zrinyi Péter* bán, *Frangepán Ferencz, Nádasdy Ferencz* és *Rákóczi Ferencz, Apafinak* mindenható *minisztere. Teleki Mihály* is résztvett az előbb a stubnyai fürdőben, utóbb Sárospatakon és Murányban tartott értekezletekben, melyeken az összeesküvés tagjai a nádor tanácsára abban állapodtak meg, hogy előbb még egyszer felszólítják Lipót királyt az alkotmány megtartására, ha pedig ez nem használna, akkor az arany bulla 31. czikke értelmében fegyverhez nyúlnak.

A Wesselényi-féle összeesküvés 1664—71.

[1] A közvélemény azt hitte, hogy Zrinyi vadásza, Paka (Póka) Jakab ölte meg urát, még pedig megbizás folytán. Alaptalan vád. (M. T. VII. 224. l. jegyzet).

[2] Kérdés, hogy Zrinyi Miklós, ha tovább él, milyen állást foglalt volna. Csak annyit tudunk, hogy 1664. Reiffenberg báróval, a mainzi érsek megbizottjával érintkezett és akkor hajlandónak mutatkozott a francziákhoz közeledni.

Az összeesküvők eltérő czéljai.

Azonban a végczél és a használandó fegyverek tekintetében nem értettek egyet az összeesküvők. Wesselényi nádor török szövetség létrehozásán fáradozott, míg Zrinyi Péter XIV. Lajos franczia királytól remélt segélyt. Grémonville, a franczia követ Bécsben, mézes szavakkal biztatta a felkelőket és titkon összejött a főurakkal, de megbizása értelmében beérte biztatással és izgatással. Wesselényi váratlan halála (1667. márczius) más fordulatot adott a dolognak. A számító, óvatos Nádasdy Ferencz, ki most az összeesküvés élére lépett, első sorban a saját hasznát kereste és a nádori méltóságot akarta megszerezni. Zrinyi Péter a magyar koronát, veje, Rákóczi Ferencz pedig az erdélyi trónt szerette volna elnyerni, mely czélból XIV. Lajos király és a szultán kegyét keresték, a kik ugyan szavakkal biztatták, de segélyt nem adtak. Ezek folytán az összeesküvők egymás ellen is elteltek bizalmatlansággal, Apafi pedig, kit Rákóczi terve roppantul sértett, egészen visszavonult az összeesküvéstől. Nemsokára Panajotti tolmács útján a bécsi udvar is értesült a dologról s azonnal 6000 katonát küldött Csáktornyára, Zrinyi Péter elfogatására, a ki ennek hirére annyira megrémült, hogy ifjú sógorával, Frangepánnal, kegyelemre megadta magát és mindent töredelmesen bevallott. Hasztalan kelt föl most már az összeesküvésnek egyik-másik tagja; a császáriak hamar lefegyverezték. A bécsi kormány azonnal elrendelte a gyanusak üldözését és hozzáfogott a megtorláshoz. Zrinyit és Frangepánt a bécs-ujhelyi német törvényszék halálra itélte és lefejeztette (1671 ápril. 30.). Ugyanaz a sors érte Nádasdyt Bécsben és Tattenbach grófot Gráczban. Szerencsésebben járt a még jókor Munkácsra menekült Rákóczi, ki befolyásos anyja s a jezsuiták kérelmére kegyelmet kapott; váraiba azonban német hadat volt kénytelen fogadni, jószágait lefoglalták és azonkívül 400,000 forintot kellett fizetnie. Mások, mint Szepesi, Petrőczi és a fiatal Thököly Imre, a «bujdosók», Apafi udvarába menekültek. Teleki, a kinek egyaránt kellett tartania úgy a némettől, mint a töröktől, nem igen szivesen, de mégis befogadta őket. Kényes helyzete magyarázza meg Erdélynek kaczérkodó és ingatag politikáját a következő évtizedekben.

A kormány bosszúja.

1671.

A bujdosók Erdélybe menekülnek.

Reakczió.

Több se kellett a bécsi kormánynak. Jóllehet a nemzet zöme édes keveset tudott az összeesküvésről, mindazonáltal az egész nemzetet belesodorták a főnemesek bukásába és a kormány kapott az alkalmon, hogy az alkotmányt és a protestánsok vallásszabadságát ujolag megnyirbálja. Rottal János elnöklete alatt rendkívüli törvényszék alakúlt először Lőcsén, majd Pozsonyban, mely Szelepcsényi érsek-primás felszólalására a protestánsok üldözését jóváhagyta.[1] Közel 300 protestáns családra

I. pozsonyi vértörvényszék 1671.

[1] Jóllehet a bécsi udvar önkénye miatt előbb Szelepcsényi sem titkolta volt elégületlenségét (l. levelezését a T. T.-ban 1892. 193. l.)

mondta ki e törvényszék a vagyonelkobzást és fogságot, néhányra a halálos itéletet; a protestáns templomokat és iskolákat bezárták, az eperjesi kollegiumot előbb katonai magtárrá, majd jezsuita rendházzá tették stb. Rottalnak azonban inkább az adókivetés volt inyére, mintsem az üldözés. Hasztalan irtak fel a vármegyék, hasztalan szólaltak fel egyes derék főurak és a hazafias Széchenyi György kalocsai érsek: a kormány az egész országra, kivétel nélkül, törvénytelen adót vetett ki, a húsra és italokra azonfelül fogyasztási adót, a katonaság számát szaporította, az erőszakos térítést pedig folytatta. Szóval a török rabságot a német kényuralom váltotta fel.

A bujdosók támadása 1672.

Az Erdélybe menekült bujdosók ezek hallatára a törökhöz fordultak segélyért, ez azonban, mivel Lengyelország ellen készült, a segélyt (legalább) hivatalosan megtagadta. Titokban azonban helyeselte a bujdosók támadását, a kik erre 1672 tavaszán betörtek a Felvidékre. De a császári tábornokok, a kegyetlenségük miatt átkozott emlékű Spork, Spankau, Kopp, Strassoldo, Caraffa és mások, a támadást visszaverték.

Az alkotmány felfüggesztése.

Lipót most már elérkezettnek látta az időt az alkotmány felfüggesztésére. Eltörölvén a nádori méltóságot *Ampringen Gáspárt* nevezte ki diktátori hatalommal kormányzónak: a császáriak pedig a bujdosókat és protestánsokat, sőt utóbb a vagyonos kormánypárti katholikusokat is hevesen üldözni kezdték, míg a bujdosók az elfogott német katonákon és a kath. papokon torolták meg a császáriak kegyetlenségeit. «Kurucz és labancz» eszeveszett dühvel pusztítá egymást és az országot.[1] A katonai erőszaknál ugyan csendesebben, de nyomósabban térített a jezsuita-rend. Kolonics bécsi érsek (utóbb esztergomi érsek-primás), Hocher kanczellár (a bukott Lobkovicz utódja) és Porcia herczeg sürgetésére Lipót új vértörvényszéket rendelt Pozsonyba, mely 450 protestáns lelkészt fosztott meg tisztségétől, 67-et pedig gályarabságra itélt, a melyből csak a prot. hatalmak, különösen Frigyes Vilmos brandenburgi választó-fejedelem és Ruyter hollandi admirál közbelépése folytán térhettek vissza utóbb azok, a kik még életben voltak. Ugy látszott, mintha a független Magyarország napjai meg volnának számlálva. Egyes-egyedül a nemzet szivós kitartásán mult, hogy az ország az absolutismusnak áldozatául nem esett.

Kurucz és labancz.

II. pozsonyi vértörvényszék.

és jóllehet Grémonville-lel, Bécsben a kapuczinusok templomában, istentisztelet alatt értekezett volt vele. (*Bojničić*, Acta conjurationem P. a Zrinio etc. illustrantia. 1888).

[1] A «labancz», szó eredete homályos. V. ö. *Ribiánszky* czikkét a M. Nyelvőrben (1897. 2. füz.) és *Melich Ján.* czikkét a Ny. K.-ben 1897. II. Tán a német Landknecht magyarosítása. — Az üldözésről l. a protestánsok panaszát (Zsilinszky III. köt. és M. T. K. K. 542.).

8. Nemzeti ellenhatás. Thököly Imre.

A forrásokat s okleveleket l. a szakasz végén. *Acsády*, M. T. VII. *Szalay L.*, V. 171. *Horváth*, VI. 117. *Sayous*, II. 109. *Fessler*, IV. 281. *Krones*, III. 624. *Szalay J.—Baróti* IV. *Szilágyi S.*, Erdély t. II. 323. *Acsády Ignácz*, Magyarország belállapota 1680 körül (Száz. 1885). *Szilágyi S.*, Absolon Dávid követségei 1677—1680. (Ak. ért. és T. T. 1883). *Zsilinszky M.*, Az 1681. országgyűlés történetéhez (Akad. 1882). *Krones* eml. dolgozatai (264. l.). *Zsilinszky*, III. köt. *Kiss S.*, *Boross M.* és *Káldy* eml. művei (264. l.). *Bubics-Merényi*, Herczeg Esterházy Pál (T. Életr.). *Neff*, Ludwig Wilhelm, Markgraf von Baden u. Gubernator von Raab (Berlin, 1892). *Maurer*, Kollonitsch (1887). *Szilágyi S.*, Az erdélyi 1681. hadjárat előkészületeiről (H. K. 1891). *Koncz Józs.*, Francziák és lengyelek Erdélyben 1677. (u. ott, 1891). Gúnyversek az 1681. rendekről (I. K. 1893. 318. l.). *Thaly K.*, Adalékok a Thököly és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez (2. köt. 1872). U. az, Régi magyar vitézi énekek (2 köt. 1864). *Márki S.*, Thököly Imre (M. Helikon), *Károlyi Árpád*, Thökölyi (B. Sz. 1883. 35. köt.). *Deák Farkas*, Thökölyi és Wesselényi Pál mint versenytársak (1885). *Angyal Dávid*, Thökölyi Imre (T. Életr.). *Thaly K.*, Az 1683. évi táborozás történetéhez (Ak. ért. 1884. és T. T. 1887). A Bécs város felmentésének 200 éves jubileuma alkalmával megjelent irodalomról l. *Szalay József* ismertetését (Száz. 1884). *Salamon*, Török hódítás kora (427. l.). *Hammer*, *Zinkeisen* eml. munkái. *Szabó Márt.*, XIV. Lajos hatása magyar ügyekre (Kolozsv. 1900). Az 1681. törvényekről *Angyal Dávid*: M. T. K. K. 542. l.

A bujdosók új támadásra készülnek.

A reakczió még javában dühöngött, midőn Ampringen beleunván küldetésébe, állásáról leköszönt és a maga részéről is, bár hasztalan, kibékülést ajánlott Lipótnak. *A bujdosók ez alatt új támadásra* készültek. A törökök segélyére ugyan nem számíthattak, mivel ezeket a hős *Szobieszky János* az egyre folyólengyel háborúban döntőleg megverte, (mely győzelmek mintegy Magyarországnak felszabadulását készítették elő). Mind a mellett a harcz, terv és czél nélkül, de annál nagyobb elkeseredéssel egyre tovább folyt. Lipót különösen azért nem birt a bujdosókkal, mert hadaira a Rajnánál volt szüksége XIV. Lajos ellen. Ugyancsak a franczia királylyal szövetkezett Apafi is a bujdosók nevében, mely szerződés értelmében Lajos király 6000 főnyi zsoldos hadon kívül a háború tartama alatt évenkint 100,000 tallérral segíti őket, a bujdosók pedig 15,000-nyi hadat állítanak. Miután a török is megadta az engedélyt, Erdély testvérhazájának újból segítségére sietett.

Szövetkezés XIV. Lajossal.

Thököly Imre a bujdosók vezére. 1678.

Ugyancsak a török óhajára a habozó Teleki Mihály helyett 1678-ban *Thököly Imre* állott a bujdosók élére. Ez a 21 éves, szép, előkelő, széles látkörű főúr sokat tanult, sok nyelven beszélt, érdekes naplót is vezetett, értett a vezetéshez és még jobban a parancsoláshoz és magas czélokért is tudott lelkesedni; de magánjelleme nem kifogástalan és kapzsinak, könnyelműnek, meg fényűzőnek mondották. Lutheránus hitű lévén, sem a katholikusok, sem a reformátusok nem bíztak benne és sokan nagyon elitélték azért, hogy a pogány törökkel szövetkezett. Eleintén siker koszorúzta felkelését. A bujdosók franczia-lengyel segély-

Első sikerei. 1678.

lyel könnyű szerrel foglalták el a felföldet, nevezetesen a fontos *bányavárosokat.* Röviddel utóbb azonban a hitszegő Lajos, ki csak eszköznek nézte a bujdosókat, Nymwegenben kibékült a császárral (1678) és a felkelőket cserben hagyta.

Bár tehát Thököly felkelése a közbejött franczia béke miatt elkésett, mind a mellett Lipót király előbb fegyverszünetet kötött, azután pedig az alkotmány visszaállítása czéljából *Sopronba országgyűlést hirdetett.* Ez engedékenységnek okai: hogy Thököly sikere bántotta, hogy a török Apafinak a bujdosók támogatását megparancsolta és nagy hadjáratra készült Lipót ellen; végül, hogy Lajos király új zavart okozott visszacsatolási kamráival. *A soproni gyűlés* előbb Esterházy Pált, Thököly sógorát (mind a mellett Kollonics emberét) választotta nádornak, azután megszüntette a protestánsok üldöztetését és a törvénytelen adók behajtását. Visszaállítá a bécsi béke I. pontját, vagyis az alkotmányt és a szabad vallásgyakorlatot, de nem az egész békét, sem pedig a linczi békén alapuló 1647. évi törvényeket. Azután (XXVI. cz.) különbséget tett nyilvános és magán isteni tisztelet között és ez, valamint a földesurak pressziója ujabb üldözésnek lett forrásává. — Egészben véve a kormány jóakaratot mutatott; csakhogy ezzel már elkésett; sokan azt hitték, hogy az udvar csak kényszerűségből enged. Midőn pedig a lefoglalt templomok birtoklására nézve a kath. rendek az 1670-ik évet akarták irányadónak kijelentetni, a protestánsok ez ellen óvást emelvén, a gyűlést ott hagyták.

Soproni gyűlés. 1681.

Engedmények.

Thököly a fegyverszünet alatt a hazafias, hős lelkű és törhetetlen jellemű *Zrinyi Ilonával,* Rákóczi Ferencz özvegyével megtartotta menyegzőjét Munkácson, a kiben a legodaadóbb hitvest nyerte; 1682. elején pedig új felkelésre határozta el magát. Bízott az elnyomott protestánsok elégületlenségében és a külügyi helyzet kedvező alakulásában, a porta meg Erdély támogatásában. A porta parancsára ez egyszer *Apafi is melegen pártolta a fölkelést, Kara Mustafa,*[1] *az új török fővezér pedig szövetséget kötött Thökölyvel,* a kit Magyarország és a részek «királyának» elismert, de viszont arra kötelezte, hogy a szultán hűbérese legyen és évenkint 40,000 tallért fizessen. A felajánlott királyi czímet Thököly visszautasította, a fejedelmi czímet ellenben elfogadta. Kiáltványában «életét és vérét ajánlotta fel a szegény, megromlott hazának az idegenek járma alóli felszabadításáért» és rövid idő alatt tényleg *ura is lett Felső-Magyarországnak,* Kassától a Garamig. Ebben az *új fejedelemségben* berendezte magát, adót szedett és vármegyéivel Kassán tanácskozott. A többire nézve a török felvonulásába vetette reményét.

Thököly újabb támadása. 1682.

A törökkel szövetkezik.

Felső-Magyarország ura lesz.

Mihelyt 1683 tavaszán Kara Mustafa 250,000-nyi hadá-

1683. török hadjárat.

[1] Új forrásmunka a fővezérről és a török udvarról: *Vandal Alb.,* Les voyages du Marquis de Nointel (Paris, 1900). V. ö. B. Sz. 1900.

val, átlépvén Magyarország határát, a dunántúli vidéken lassan Bécs alá nyomult, (Thököly csapataival a magyar határon visszamaradt): az ország a Habsburgokra nézve elveszettnek látszott. *Egy* török párt volt az egész ország, melyből a császári hadak majdnem teljesen eltüntek. Idáig kellett jutnia Magyarországnak, hogy a bécsi kormány végre belássa tévedését és megragadja a felszabadítás zászlaját. De még ezt a fordulatot is a török erőszakolta ki *Bécs ostromával*. Bécs alatt ment végbe a kereszténység és pogányság utolsó nagy mérkőzése, mely csak Belgrád 1456. évi felmentéséhez hasonlítható jelentőségre és hatásra. Ausztria szerencséjére Bécs polgárai Starhemberg alatt mindaddig hősiesen ellentállottak, míg a Károly lotharingiai herczegtől vezényelt birodalmi és a Szobieszki János lengyel király által vezényelt lengyel segélyhadak a város alá érkeztek, melyet szept. 12-én felmentettek és a törököt gyors futásra késztették.[1] A bécsi diadalt nyomon mások követtek, így a pillanatra csapdába került lengyelek segélyére érkező Károly herczeg által kivivott *párkányi győzelem és Esztergom várának visszavétele*, mely csapások súlya alatt Kara Musztafa nagyvezér Budáról Nándorfehérvárig futott, a hol a szultán parancsára megfojtották. (Koponyáját Bécs város múzeumában őrzik).

Bécs ostroma. 1683.

Bécs felmentése.

A török futása.

E diadalokkal vette kezdetét a *16 éves háború*, mely azután hazánk felszabadítását eredményezte.

9. Törökország gyengülése. Az ország felszabadítása. A karlóczai béke. Erdély megszerzése. Az örökös királyság.

Acsády, M. T. VII., 405. l. *Horváth*, IV. 149. *Szalay L.*, V. 300. *Kerékgyártó*, IV. 38. *Sayous*, II. 111. *Szalay J.—Baróti* IV. *Fessler*. IV. 388. *Krones*. III. 629. *Szilágyi S.*, Erdély t. II. 348 és Erdélyi Országgyűlési Emlékek (XVI—XXI. köt.). *Szobieszky-irodalom: Hamel de Breuil* munkája Szobieszki Jánosról (Páris, 1894. V. ö. Száz. 1894. 552. l.). *Waliszewski*, Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne (Páris. 1898). *Vandal Alb.*, Les voyages de marq. de Nointel (B. Sz. 1900). *Majláth Béla*, A felsőmagyarországi vármegyék gyülése 1683-ban (Száz. 1883). *Angeli*, Der Feldzug von 1684 u. 1695 (Mittheilungen d. k. k. Kriegsarchivs 1884 és 1886) és *Bubics Zs.*, Levelek Budavár 1684. ostromáról. Cornaro Fr. jelentései (Száz. 1884). Az előbbi fej.-ben említett *Thökölyi-irodalom*. Budavár felmentéséről l. *Károlyi Árpád*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban (1886). *Fraknói V.*, XI. Incze pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól (1886) és: Buonvisi bibornok és Buda felmentése (1886). *Immich M.*, Papst Innocenz XI. (Berl. 1900). *Pierling*, La Russie et le Saint-Siège. 2. köt. Páris 1896—97. V. ö. Száz. 30. és 31. köt. *Bubics-Merényi*. Herczeg Esterházy Pál (T. Életr.). Die Eroberung von Ofen und der Feldzug gegen die Türken 1686. Megjelent a közös hadügyminiszterium által kiadott: Mittheilungen des Kriegsarchiv-ben. (Külön is megjelent 1886-ban.). *Majláth Béla*, Buda visszavételének egykorú irodalma (Pesti Napló, 1884 szept. 7). V. ö. a Történ. kiállítás

[1] Bécs védelmezésének költségeit részben Szelepcsényi érsekprimás és Széchenyi György kalocsai érseknek Bécsben elhelyezett kincseiből fedezte Kollonich, a ki azokat lefoglalta.

Kalaüzát, 1886. *Tergina Gyula*, Buda visszavételének érmei (Száz. 1884). *Thaly K.*, Tüzes Gábor (Száz. 1882) és: A magy. csapatok Buda ostromakor (Száz. 1886). Ez a Tüzes Gábor (= Angelus Gabriel Gautheri de Nizza) utóbb Magyarország kereskedelmét is fel akarta lendíteni. Emlékiratairól l. *Takáts Sánd.* czikkét (Száz. 1900. 261. l.). *Némethy Lajos*, Kik voltak az elsők Buda várában? (Száz. 1886. 3. füz.). Egyéb, a visszafoglalás jubileuma alkalmával megjelent munkákat és czikkeket l. a Száz. 1886. kül. 8. füzetében, hol az ünnepélyen tartott emlékbeszédek is meg vannak; tov. *Angyal Dávid* értekezését a B. Sz.-ben 1886. okt. *Bubics Zs.*, Kik vettek részt Budavár 1686. ostromában? Cornaro Frigyes jelentései nyomán (H. K. 1891). *Koncz*, Memoriale (u. o. 1893). *Weil* orientalista czikke (Száz. 1888. 191). *Kohn S.* czikke (u. o. 1887. 827). *Kropf*, Angolok Budavára előtt (T. T. 1894). *Széchy M.*, Reflexiók Budavár visszavételéről (L. A. K. 1887). *Ziglauer*, Die Befreiung Ofens vom Türkenjoch (1886). *Kaufmann D.*, Die Erstürmung Ofens u. ihre Vorgeschichte (Trier, 1895). *Weiser Fr.*, Die Marianische Kongregation und die Rettung Ungarns (Budapest, 1891). *Balássy Ferencz*, Az egri vár 1687-iki feladásának pontjai és a törökök maradékai Egerben (Akad. Ért. 1876). *Karácsonyi János*, Gyula visszafoglalása («Békés». Emlékkönyv. 1895). *Repiczky*, A zentai ütközet török források után (Új M. Muz. 1851/52). *Dudás Gyula*, A zentai ütközet (1884). *Arneth*, Prinz Eugen v. Savoyen (3. köt.). Feldzüge des Prinzen v. Savoyen. Kiadja a bécsi Kriegs-Archiv igazgatósága. (Ide szól az I. és II. köt.) *Balogh K.*, Tört.-politikai tanulmányok Eugen életrajzához (Zenta, 1892). *Papp Miklós*, Caraffa és az eperjesi vértörvényszék (2. kiad. 1871). Caraffa jellemzésére l. Száz. 1876 (583. l.). *Gömöry G.*, Pétervárad ostroma 1694 (H. K. 1890) és: A bécsi udvari hadi tanács viszonya a hadvezérekhez (H. K. 1890). *Szederkényi N.*, Hevesmegye történ. (III. köt.). *Márki S.*, Arad város és Aradmegye története. *Neff V.*, Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden. *Reichsfeldherr*, Gubernator von Raab etc. (Berlin, 1892). *Fraknói V.*, Várad felszabadítása 1692. és XI. Incze pápa (Róma, 1892). *R. Horváth Jenő*, Várad visszafoglalása (H. K. 1892). *Komár A.*, Thökölyi erdélyi vállalata 1686 (u. ott, 1890). *Brock L.*, Brandenburger bei Szlankemen u. im Türkenkrieg 1691—97. Rathenow, 1891. *Popović M. R.*, Der Friede von Karlowitz (Lipcse, 1893). *Acsády Ign.*, A karloviczi béke története (Ak. Ért. 1899) és *Angyal D.* M. T. K. K. 658. *Kaufmann Dáv.*, Conegliano Izrael és érdemei a velenczei köztársaság körül (Budapest, 1895). Chateauneuf franczia követről l. *Bonnac* nyomán. Száz. 1897. 548. l. Korrajz: Tofeus Mihály erdélyi ref. püspök története *Koncz J.*-tól (Kolozsvár, 1893). *Maurer J.*, Kollonitsch (1887). *Angyal D.*, Bánffi D. és Béldi P. bukása. (B. Sz. 1893: 75. köt.): Leopoldi Diploma *Angyal D.*, M. T. K. K. 572. l. *Erőss J.*, Az erdélyi fejedelemség végnapjai és a Lipót-féle diplom. (Alsó-Fehér várm. t. társ. Évk. X.). *Teutsch*, Az erdélyi Magna Charta (Beszéd. (A. S. L. 24. köt.). *Szathmáry K.*, Bánffy Gy. halála (Száz. 1887). *Jakab Elek*, Az erdélyi fejedelemség utolsó évei (T. T. 19. és 20. köt.). *Vajda Gy.* eml. műve (200. l.). *Thallóczy L.* Apafi Mih. udvara (Száz. 1875). *Jakab Elek*, Az utolsó Apafi (T. T. 21. köt.). Korrajz: *Szádeczky L.*, Gf. Bethlen Kata élete 1700—1759 (Száz. 1895). Erdély politikai viszonyairól a két *Vass naplója* nyomán l. Száz. 1897. 239. l. *Szádeczky L.*, Thököly erdélyi fejedelemsége (Száz. 1898). *Porst Ant.*, Az erd. fejedelems. önállósága megszünésének okai (Kúnfélegyh. 1901). *Szentkláray Jenő*, 100 év Dél-Magyarország történetéből (1876). *Acsády Ignácz*, Magyarország Budavár visszavételének korában (Száz. 1885—86. és külön). *Salamon*, Magyarország a török hódoltság korában (445. l.). Az 1687-iki országgyűlésről l. *Deák Fer.*, Adalék a magy. közjoghoz, és: *Salamon*, A m. kir. szék betöltése (60. old.). *Zsilinszky M.*, A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai IV. köt. 1687—1712 (1897). *Hodinka* műve a bosnyák-djakovári püspökségről (1898). *Angyal D.*, Erdély politik. érint-

kezése Angliával (Thökölyi: Száz. 1900. 7—8. füz.). *Bleyer Jak.*, Schreyvogl apát utazása Budára 1687 (Száz. 1901. 69. l.). *Szádeczky Béla*, Erdély visszacsatolásának története. 1683—1690-ig (E. M. 1901.).

A török hatalom hanyatlása.

Már ismételten találkoztunk a török hatalom hanyatlásának jeleivel. A katonai szervezeten nyugvó hatalom bomlásnak indúlt először a sorkatonaság, nevezetesen a janicsároknak elfajulása következtében, kiknek már a nagy Szolimán megengedte a nősülést. Szelim alatt már maguk mellé fogadhatták gyermekeiket a táborba; III. Mohammed idején olyanok is akadnak közöttük, kik nem mentek keresztül a rendes fegyelmi iskolán; Achmed alatt egyesek a végeken békés mesterségre adták magukat és valamivel utóbb a törökök valamennyi meghódított országban (nálunk a Dráván-túli vidéken) abbahagytak az emberadó szedését is. — A hűbérbirtokosok osztálya is bomlásnak indult; az ország pusztulásával maguk a spáhik is koldusbotra jutván, vagy kivándoroltak, vagy kereskedésre adták magukat. Már a 15 éves háború, még inkább Zrinyi Miklós hősi tettei és a sz. gotthardi csata meggyőzte a magyarokat arról, hogy elleneik nem győzhetetlenek többé. Bécs felmentése és még inkább annak következményei: a keresztény világ általános lelkesedése és a XI. Incze pápa alatt alakult keresztény liga késztette a bécsi udvart a háború erélyes folytatására és Magyarország felszabadítására. E liga tagjai: Lipót császár és király, Szobieszki lengyel király, a velenczei doge és a pápa (Buonvisi pápai követ) ki is jelölték hazánk felszabadítását a liga végczéljának.

Keresztény liga. 1683.

Thököly helyzete.

De még más fordulatról is meg kell emlékeznünk. Mihelyt a nemzet látta, hogy a kormány csakugyan komolyan fog a felszabadítás munkájához, sorsára bízta Thökölyt, kit immár a szerencse is cserben hagyott. A hős Szobieszki János még 1683. év őszén igyekezett ismételten Lipót király és Thököly között békét közvetíteni; az udvar azonban daczára annak, hogy Thököly a törököt sem Bécs előtt, sem Párkánynál nem segítette, mereven elutasította a lengyel közvetítést. Erre Thököly hívei Szobieszki fiát, Jakab lengyel herczeget akarták magyar királyul felléptetni, a mit azonban Szobieszki király ellenzett. Ezzel azután Thököly napja leáldozott; a Felföld és Dunántúl újra meghódoltak Lipótnak, a ki Thököly és Apafi magyarországi birtokait is elkobozta.

Magyarország felszabadulása.

Budavár visszavétele. 1686.

E közben a császári és királyi hadak meg a hozzájuk szegődő kuruczok diadalról diadalra haladtak. *Lotharingiai Károly* 1684-ben felszabadítá *Visegrádot és Váczot*; 1685-ben meghódolt *Érsekújvár* és *Arad*, 1686-ban szept. 2. pedig a hős Abditól védett *Buda* várát foglalták vissza a keresztény hadak.[1]

[1] Budavár felmentésében részt vett 32,500 osztrák, 8200 brandenburgi, 1300 svéd, 4000 sváb (würtembergi) és 1500 frank harczos. Továbbá 8000 bajor és 4700 szász katona. A franczíákat, spanyolokat és olaszokat

Ebben az évben *Pécs* és *Szeged* is került vissza, 1687-ben pedig *Eger*. Ez évben *Károly* herczeg fényes diadalt aratott a Villány mellett emelkedő Harsány hegy lejtőjén, mely csatát «mohácsi csatának» szokás nevezni; 1688-ban *Székesfehérvár*, *Szendrő* meg *Nándorfehérvár* nyitott kaptat. *Lajos bádeni őrgróf* (az elhalt lot. Károly utóda) pedig a Balkán tövében ujította meg a Hunyadiak hirnevét, és elfoglalta *Szerbia* és *Bosznia tetemes részét*.

Ujabb diadalok.

1687. II. mohácsi csata.

1688. Belgrád visszavétele.

A győzelemittas udvar már-már a töröknek Európából való kiveréséről ábrándozott. Másrészt azonban úgy kezdett bánni az országgal, mint valami meghódított, ellenséges tartománynyal; a diadaloktól elkábult császári vezérek pedig üldözőbe vették mindazokat, a kik azelőtt Thököly pártján állottak és újra megindították a protestánsok erőszakos térítését. *Caraffa vértörvényszéket állított előbb Debreczenben, majd Eperjesen*, melynek birái kinpadra és halálra itélték mindazokat, kiket a politikai és a vallási reakczió vagy a személyes bosszú gyanusaknak talált. E hirek hatása alatt fogadta el az *1687-iki pozsonyi országgyülés* a kormány által eléje terjesztett törvényjavaslatot, mely szerint a *nemzet lemond választási jogáról és elfogadja a Habsburgház férfiágának örökösödését az elsőszülöttségi rang szerint*[1] oly föltétel mellett, hogy abban az esetben, ha a családnak mind német, mind spanyol ága ki találna halni, a nemzet visszanyeri választási jogát. Lipót sürgetésére Esterházy Pál nádor arra is rábeszélte a *rendeket*, hogy *az aranybulla 31. czikkét eltöröljék*. Ekként esett el a nemesség hatalmának két sarkalatos jogától. Azonfelül a király hitlevelét is enyhitették a rendek. (Nem kell ezentúl minden három évben országgyűlést tartani stb.). E jogfeladásnak legalább annyiban volt jó oldala, hogy a kormány az alkotmány folytonosságát és törvényerejét újból elismerte és az eperjesi mészárlásnak véget vetett. A protestánsokat illetőleg a rendek az 1681.

A kormány erőszakhoz nyúl.

Eperjesi vértörvényszék. 1687.

1687. pozsonyi országgyülés.

a) örökösödés elfogadása.

b) Ellentállási jog eltörlése.

néhány előkelő vitéz képviselve. A 64,000-re (Cornaro Frigyes jelentései szerint 95,000-re) rúgó felmentő had soraiban szolgáló magyar segélycsapatok létszáma több ezeret tehető (*Thaly K.* szerint 10,000-re), míg más magyar csapatok ugyanabban az időben vidéki városok ostromában vettek részt. *Lotharingiai Károly* herczeg szerepelt mint fővezér; mellette *Rüdiger v. Starhembery* (Bécs védelmezője), *Caprara*, *Mercy* és *Veterani* tábornokok említendők. *Miksa Emanuel választó fejedelem* volt a bajorok vezére, kik a Gellérthegy felől ostromolták a várat; a würtembergieket *Lajos bádeni őrgróf* vezérelte. A magyar vezérek sorából kitüntek *Petneházy Dávid*, azelőtt Thökölyi híve, *Pálffy*, *Esterházy*, *Csáky* és *Koháry* ezredesek. *Fiáth János*, *Pechmann Márton Günther*, *Ramocsaházy Endre* és — közhiedelem szerint — *Petneházy Dávid* valának az elsők a várfal különböző oldalain. Bottyán János, a későbbi hírneves kurucz vezér (és nem Batthyányi Ádám) fogta el Abdi pasa kincseit és háremét a Budáról elsiető hajókon (*Thaly K.* a Száz.-ban 1884. 604).

[1] Elvben már az 1547. évi rendek fogadták el az örökösödést (l. 198. l.).

évi soproni gyűlés kedvezőtlen határozatát emelték újra törvénynyé.

Erdély válságos helyzete 1683 után.

Lássuk már most, hogy miképen alakult Erdély sorsa a császári seregek diadalai folytán. Abban az órában, melyben a félhold ragyogása Buda tornyán elhalványult, Erdély sorsa is eldőlt. Az ország középpontjának elvesztével (1541) született meg Erdély függetlensége, s annak felszabadulásával ismét (1686) veszendőbe ment. A Karansebestől Váradig huzódó végvárak is a magyar királyi hadak kezébe kerültek és így a szultán által Erdély fölött gyakorolt főhatóságnak nem lehetett többé értelme. *Az Erdély és a porta közötti viszony különben már régebben sem felelt meg Erdély érdekeinek.* Mióta ugyanis a porta a védurasági szerződést annyira félreértette, hogy rabló hordákat zúdított Erdély völgyeibe (mint ez 1657 óta ismételten történt): a gyulafehérvári udvarnak szükségből Bécshez kellett simulnia.

Teleki Mihály mindenható befolyása.

Erdélyország belső állapotai nagyon rosszra fordultak *Apafi* későbbi éveiben. Erélyes neje elhunyta óta a fejedelem kegyenczekre hallgatott, első sorban *Teleki Mihályra* és *Bánffy Dénesre* (sógorára). Mind a kettő uralomra vágyódó, erőszakos, kapzsi ember volt, ki a népet zsarolta, versenytársait letiporta, egymás ellen pedig örökösen áskálódott. Végre Teleki Bánffyt is megbuktatta, rá Béldi Pált és azóta egyedül intézte Apafi és az ország sorsát; csakhogy ez a nagytehetségű, síma, de körmönfont ravasz ember első sorban a maga érdekeit istápolta s míg ő Erdély leggazdagabb emberévé lett, az erkölcsileg és anyagilag elzülött ország egyik válságból a másikba hanyatlott, a mire különben a sors vaskeze is befolyt.

Az 1683. évi és a rájuk következő eseményekkel szemben Teleki egy ideig szerencsés kézzel kormányozta Erdélyt a német és a török veszedelem közepette, de 1685-ben végre színt kellett vallania, vajjon melyikhez akar csatlakozni. Ez évben Lipót

Dunod páter követsége 1685.

Dunod jezsuita atyát küldte Apafihoz, a kit arra szólított fel, csatlakozzék ő is a szent ligához és izenjen a töröknek háborút. A tehetetlen, habozó, határozott pártállástól idegenkedő, rendesen mámoros fejű Apafi *még nem* mert a törökkel szakitani és

Teleki titkon megegyezik vele.

időt akart nyerni; Teleki azonban Apafi háta mögött titokban szerződést kötött Dunod páterrel, mely szerint 1-ször német birodalmi grófi rangot és évi díjat biztosított magának, 2-szor pedig arra kötelezte magát, hogy Lipót király érdekeit mindenképen elő fogja mozdítani és megengedi, hogy a császári hadak Erdélybe bejöhessenek.

Császári hadak bevonulása. 1685.

E szerződés értelmében 1685 végén — Apafi bámulatára — császári csapatok érkeztek Erdélybe téli szállásra, a melyek mindjárt fosztogatni is kezdték az országot. Erre Apafi Teleki tanácsára *Haller János* tanácsosát (a Hármas könyv iróját) küldte Bécsbe, a ki ott Teleki utasítása szerint most is

halogatta a dolgot, mire a türelmetlen Lipót Scherffenberg tábornokot küldte Erdélybe. Erre Haller *1686-ban a róla elnevezett szerződést (Tractatus Hallerianus)*[1] kötötte I. Lipóttal, melynek értelmében Erdély megszünik önálló, semleges ország lenni és elismeri a magyar király fenhatóságát; Apafi pénzzel és haddal segíteni tartozik a királyt a török ellen, Dévába és Kolozsvárba pedig királyi hadakat fogad be. — Ezek fejében Lipót elismerte a rendek fejedelem választói jogát. Ez a Haller-féle szerződés azonban nem kellett sem a rendeknek, a kik Teleki csinyjéről mitsem gyanitottak és a jövőbe vetették reményeiket, de nem kellett Apafinak sem. De mialatt Apafi hol török, hol franczia segély után kapkodott, 1687. év őszén (Budavár visszafoglalása és a harsányi diadal után) pedig maga lotaringiai Károly termett Erdélyben 18000 emberrel, a ki Apafit a még kedvezőtlenebb *balázsfalvi szerződés* aláírására kényszeríté (okt. 27.). Ennek értelmében Apafi 12 városába fogad be királyi hadakat, melyeket élelemmel és takarmánynyal is tartozik ellátni; hadi költség fejében pedig 700,000 forintot fizet. Lipót viszont a trónt biztositja Apafinak és fiának, elismeri mind a rendek kiváltságait mind a négy bevett vallás szabadságát. — Apafi azonban most sem tudott árnyék-hatalmával megbarátkozni, Lipót pedig még a balázfalvi engedményeket is sokalta. Ekkor, újabb válság küszöbén egyszerre csak *Caraffa* tábornok jelent meg Eperjesről, «egy szekér kinzó eszközzel» és erre még Teleki is megijedt. Azonnal átadta a várakat és most már nyiltan is kijelentette, hogy Erdély a portától elszakad. Apafi Fogarasba távozott, a rendek pedig némán hódoltak meg a császári fővezér előtt. Bádeni Lajos erre katonai kerületekre osztotta az országot és katonai uralmat létesitett. A fogarasi kastélyába vonult és bánatát borba ölő Apafit 1690-ben ugyan hasonló nevű fia követte a fejedelemségben, de az ő árnyék hatalmával senki sem törődött.

Haller-féle szerződés 1686.

Kapkodó politika.

Lotaring Károly kierőszakolja a balázsfalvi szerződést 1687. okt.

A szerződés végrehajtása.

I. Apafi Mihály † 1690.

II. Apafi Mihály 1690.

Ily módon Erdély is megkerült csakhogy a császáriak elbizakodottsága Boszniában; úgy mint Erdélyben megboszulta magát, a minek a török látta hasznát. Azelőtt, *1685-ben* a kétségbeesett török abban a hiszemben élt, hogy *Thököly* elfogatásával Lipótot kiengesztelheti és ez okból a kurucz fejedelmet *Váradon lánczra verette*, mely oktalan tett hirére a kurucz-párt teljesen szétzüllött és az *egész* felföld elveszett, az egyetlen *Munkács* kivételével, melyet a hőslelkű Zrinyi Ilona még három évig védelmezett. («Vagy élet vagy halál! Semminemű félelem nem rekeszt el engem Kegyelmedtől.» Ezt írta férjének). És íme, két évvel Budavár eleste után a szerencse még egyszer rámosolygott a törökre és Thökölyre. Az új nagyvezir ugyanis, *Köprili Musztafa*, mihelyt a zsaroló császári hadakat Szerbiából és Boszniából kiszorította, Nándorfehérvár ormára tüzte ki a félholdat (1688), sőt

Thököly sorsa.

Köprili Musztafa diadalai. 1688.

[1] A M. T. irója (VII. 444. l.) nem említi *Haller* nevét.

Thököly ujabb megbizása.

arra birta a szultánt, hogy Thökölyt szabadon bocsássa és pénzzel meg haddal forrongó Erdély elfoglalására küldje, a hol a fejedelem áruló minisztere, Teleki, egyetértvén Lipóttal, Apafi Mihály fiát és utódát épen kiforgatta volt az apai örökségből, minek következtében a hangulat országszerte Thökölynek kedvezett.

Thököly erdélyi hadjárata és fejedelemsége 1690.

Thököly 1690 jun. indult Erdély határára és miután meredek, járatlan úton szerencsésen átkelt a Fogarasi Alpokon, a Bárczaságon, a törcsvári szorost őrző Heiszler tábornak háta mögé vetette magát, a kivel azután Zernyestnél megütközött. E csatában Heiszler megveretett és a székely csapatok futása folytán fogságba esett; Teleki Mihály pedig futásközben lelte halálát. E diadal hirére a Szebenbe rendelt *rendek Thökölyt Erdély fejedelmévé választották* (augusztus 25.). Pünkösdi királysága azonban csakhamar összedőlt és még az őszszel kénytelen volt Bádeni Lajos erős hada elől Oláhországba meghátrálni. (Hosszú

Számüzetése.

száműzetés után (1705) halt meg a kisázsiai Nikodemiábban Izmid); hű neje megelőzte őt a halálban.

Az udvar békére hajol. Leopoldi Diploma 1690.

Thököly kalandja, Telekinek és pártjának veresége, leczkéül szolgált az udvarnak és gondolkodóba ejtette. Thököly maga ugyan elbukott, de az általa képviselt elv túlélte őt. Lipót felismerte, hogy puszta katonai karhatalommal nem biztosíthatja magának Erdélyt és így Magyarországot sem. Alkotmányos útra tért tehát, es Bethlen Miklós szavára hajolván, 1690. külön *szabadságlevélben* visszaállítá az ország alkotmányát, illetőleg a három nemzet jogait és szabad vallásgyakorlatot biztosított a négy bevett hitvallás számára. Megigérte továbbá, hogy évenkint országgyűlést fog tartani. Magyarországgal azonban nem egyesítette Erdélyt, hanem «fejedelemség» czimen mint külön korona-tartományt, külön kormányzókra bizta. [Az uniót egyébiránt maguk az erdélyiek sem óhajtották[1] s ez csak 1848-ban lépett újra életbe.] A balázsfalvi szerződés szerint ifj. Apafit illette volna a trón, de a diploma kiadása után Lipót Apafit Bécsbe vitette, a hol a trónvesztett ifjú 1710-ben formaszerüen is lemondott hatalmáról. *Az erdélyi főkormányszék (gubernium)* első gubernatora a dúsgazdag, föltétlenül megbizható, erőszakos Bánffy György vala, a ki főgondját arra irányította, hogy a lakosság az új viszonyokkal megbarátkozzék és a 100,000 forintban megállapitott évi adót pontosan megfizesse. Rajta kívül még csak a Teleki és az Apor család volt befolyásos és jobbmódú. Maga a

Gubernium.

A török háború Magyarországban tovább folyik.

három nemzet zöme anyagilag és erkölcsileg egyre hanyatlott.[2]

Magyarországban pedig a török háború ezentúl még kilencz évig folyt, váltakozó szerencsével. *Lajos őrgróf* 1691-ben bran-

[1] Féltették Erdélyt a katonai élelmezés és beszállásolástól, szóval Magyarország sorsától, a hol polit. és vallási üldözés járta.

[2] *Kemény Zsigmond* így itél a Lipót-féle hitlevélről: E kötlevél 17. pontján kívül egyik sem tartatott meg. Ez pedig azt mondja, hogy a vezérlő tábornok nem lehet magyar.

Kortani tábla I. Lipót korához. 1657—1605.

Év	Erdély	Magyarország	Ausztria és Németország	Franczia ország	A többi Európa
1657.	1648—1657—(60). *II. Rákóczy György.* 1657. Lengyel hadjárat. 1658. *Rédey Ferencz* fejed. Leköszön. 1658. *II. Rákóczi* (ujból).— *Barcsai* Ákos. 1659. *II. Rákóczi* (3-adszor.)	1657—1605. *I. Lipót* király.	1657—1605. *I. Lipót* császár.	1643—1715. *XIV. Lajos.* Mazarin (folytatja Richelieu politikáját. 1648. Westfáleni béke).	1649—59. *Cromwell*, Anglia protektora (I. és II. Rákóczi György pártfogója). 1654—60. *X. Károly* svéd király. 1657. Lengyelország I. felosztásának terve meghiusul.
1660.	1660. Elesik Gyulánál. A török elfoglalja Váradot. 1660—62. *Kemény János.* 1662—1690. *Apafi Mihály.* (Teleki Mihály.)	1662. Montecuccoli elkésve érkezik Erdélybe. Kemény †. 1663. Köprili Amhát támadása. (Érsekujvár, Nyitra, Léva.) 1663—64. Zrinyi Miklós téli hadj. 1664. Zrinyi-vár elfoglalása. 1664. aug. 1. Szt-gotthárdi diadal. 1664. aug. 14. Vasvári béke. 1664—71. Wesselényi összeesküv. 1667. † Wesselényi.		1661. XIV. Lajos nagykoru.	1660. *A Stuartok restaurácziója. II. Károly.*
1670.	1671. A «bujdosók» Erdélybe menekülnek.	1671. Az összeesküvés elfojtása. 1671—78. Reakczió. Prot. üldözés.		1667—68. I. háború spanyol Holland ellen. 1668. Aacheni béke. 1672—78. II. háború (szabad) Holland ellen.	
	1672. A «bujdosók» betörnek a felföldre, de visszaveretnek.	1673. Az alkotmány felfüggesztése. II. pozsonyi vértörvényszék.	1672—78. Hármas szövetség XIV. Lajos ellen. 1675. Fehrbellin. (A poroszok legyőzik a svédeket.) 1678. Nymwegeni békekötés. 1679. St. germaini békekötés.		1673—96. *Szobieszki* János lengyel király.
1680.	1678. Thököly áll a bujdosók élére franczia segélylyel. 1682. Thököly szövetkezik a törökkel. 1685. Dunod pater követs. 1686. Haller-féle szerződés. 1687. Scherffenberg és *lotr. Károly* megszállják Erdélyt. — Okt.: balázsfalvi szerződés. Apafi Fogarasba vonul vissza.	1681. Soproni országgyülés. 1683. Kara Musztafa Bécs alatt. (Párkány, Esztergom.) 1685. Érsekujvár, Árad meghódol. A török Thökölyt lánczra vereti. 1686. Buda s Pest, Pécs és Szeged visszavívása. 1687. Eger visszavétele. Villányi (mohácsi) csata.	1683. Bécs felmentése.	1680. Reunió kamrák. 1681. Straszburg megszerzése. 1685. A nantesi rendelet felfüggesztése.	1679. Habeas Corpus acta. 1685—88. *II. Jakab* angol király. 1688. Dicsőséges forradalom. *III. Vilmos* angol kir. (1702.)
1690.	1690. Thökölyi betör Erdélybe. Zernyest. Fejedelemmé választják. Bádeni Lajos kiűzi. — Lipót hitlevele (Dipl.)	1688. Székesfehérvár, Belgrád visszavétele. — Bádeni Lajos Szerbia és Boszniában hódit. 1691. *Zalankemen. Nagyvárad.* 1697. Zentai diadal. 1699. Karlóczai béke.	1688. Pfalzi (rabló) háború. 1689. Nagy szövetség XIV. Lajos ellen. 1690. Fleurus. 1693. Neerwinden. 1697. Ryswicki békekötés.		1689. Declaration of rights. A spanyol örökösödés diplom. előkészitése. 1689—1725. *Nagy Péter* czár. 1697—1718. *XII. Károly* svéd király.

1691: Zalánkemén. denburgi segélyhaddal *Zalánkemén* táján vívott ki győzelmet, míg a Zrinyi Ilonáért kicserélt *Heiszler Váradot* foglalta vissza. 1695-ben ugyan a törökök a derék *Veterani* tábornokot *Lugosnál* seregestül lesbe csalták és felkonczolták, 1697. zentai diadal. de a fiatal *Szavoyai Jenő* herczeg ezt a csorbát 1697. *Zentánál* jóvá tette, a hol Köprili Musztafa nagyvezérnek a Tiszán átkelő seregét Zichy és Batthyányi huszárjainak segélyével döntően tönkre verte. Ezen idő óta Európa figyelmét a spanyol örökösödés és XIV. Lajos újabb ármányai vonták magukra és midőn Anglia és Hollandia megsokalták a Habsburgház diadalait: a porta ezen államok közvetítése mellett alkudozásokat kezdett *Lipót*-tal, a melyek alapján 1699 elején 1699. karlóczai béke. *a karlóczai békét* kötötte. E szerint Magyarország felszabadúl a török iga alól, az (ezentúl hibásan) úgynevezett temesi bánság kivételével. Délnyugati-*határnak a Szávát és Unnát* jelölték ki.

10. Központosító reform-kisérletek. Rácz és német telepítések. Nemzeti ellenhatás.

Acsády, M. T. VII. 509. *Szalay L.*, V. és VI. több helyen. *Horváth*, VI. 242. *Kerékgyártó*, IV. 123. *Sayous*, II. 108. *Krones*, III. *Fessler*, IV. *Szalay L.*, A magyarországi szerb telepek története. *Schwicker J. H.*, Gesch. des Temescher Banats.; Gesch. der Serben in Ungarn (1877), és Gesch. der Deutschen in Ungarn u. Siebenbürgen (1881). *Szentkláray J.*, 100 év Dél-Magyarország történetéből (1879). *Hunfalvy Pál*, Magyarország ethnographiája (469. l.). *Dudás Gyula*, A szerbek története Magyarországban (Történ. és régészeti Értesítő. Kiadja a Délmagyarországi Muzeum-egylet (1885. és 1886. évf.). *Iványi J.*, Az új Bodrogmegye (Hazánk, 1887) és: Szabadka város története (2 köt.). *Thym József*, Jelentés az újabb szerb. történ. irodalomról (Száz. 1894. 155. l.). *Ruvarác* műve a szerb kongresszusokról, 1889. (V. ö. Száz. 1893. 158. l.) és: a Száz.-ban 1893 a 261. l. eml. művét. *Baróti Lajos*, Délmagyarországi adattár I. (1893), II. köt. 1713—35 (1894). *Maurer*, Kollonitsch (1887). *Thaly K.*, Tournon gróf, Bodrogmegye I. főispánja (Száz. 1887). *Millecker Bódog* többrendbeli helyi monografiája. *Grosschmidt*, Történelmi tanulmányok (1888). *Thallóczy L.*, Az Al-Brankovicsok (Száz. 1888). *Iványi Istv.*, Szabadka város története (2 köt. 1894/5), kül. fontos a bunyeváczok betelepedésére, mely egyébiránt már I. Mátyás kora óta folyt. *Lehoczky Tiv.*, Kolonich-alapítvány (Száz. 1896). Zsatkovics válasza (u. o. 563. l.). *Dudás Gy.*, A bácskai és bánsági szerbek történ. 1526—1711 (Zombor, 1896) és: Bács-Bodrog vmegye t. (I. 1896). *Zsilinszky Mih.*, Csongrád vmegye t. (I. köt. 1896). *Szubotics K.* műve a szerbekről (Száz. 1898. 65 és 149. l.). *Zsilinszky M.*, A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai IV. köt. 1687—1712 (1897). *Thury Józs.*, Pestmegyei községek panaszai 1696-ból (T. T. 1901).

A felszabadulás keserü következményei. Hazánk nem örülhetett igazán a török járom alól való felszabadulásának, mivel a kormány semmibe sem vévén a magyaroknak áldozatkészségét és közreműködését, egyedül magának tulajdonitotta a felszabadítás érdemét és ebbeli érdemei fejében az ország alkotmányát követelte. Mióta a magyar rendek az örökösödést elfogadták, Magyarország a bécsi új jogelmélet szerint csak olyan császári tartomány volt, mint a többi. Országgyülést nem hivtak össze; a nádor német birod. herczeggé

Absolútismus.

lett, de «nem lett az alkotmány őre, hanem kijátszója» és az elkobzott javak negyedrészét kapta; a főkormányszékekben idegenek ültek; Erdélyt, Tót- és Horvátországot elválasztották a sztkorona testétől, sat. Lipót király kezdettől fogva arra törekedett, hogy Magyarországot katholikussá tegye és alkotmányát minél jobban megnyirbálja. Osztrák tartományainak számát hazánkkal kivánta szaporítani, sőt a német birodalmi tartományok közé szerette volna besorozni, hogy a Habsburgoknak egy szavazattal többjük legyen a birodalmi ügyekben. Úgy látszott, e remények ösztönözték a kormányt arra a hosszas erőfeszítésre, mibe a felszabadulás került.

A kormány ezen absolutistikus törekvései viszont megértették a nemzettel, hogy Zrinyinek és Thökölynek igazuk volt, midőn azt jósolták, hogy nagy veszély fenyegeti a nemzetet, ha a német fegyvereknek köszöni felszabadulását. Ezt az aggodalmat most a kormány által tervbe vett *reformok* igazolták. A kormány még 1687. szólította fel a pozsonyi rendeket, válaszszanak reformbizottságot; de a gyűlés, gonosztól tartván, e helyett azt kivánta, hogy a kormány sűrűbben tartandó országgyűléseken vigye keresztül a reformokat. Erre a kormány 1688-ban Kollonics (akkoriban győri püspök és kamara-elnök, utóbb 1695. érsek-primás) elnöklete alatt egy csakis német urakból összeállitott bizottságot rendelt ki «*Magyarország ujjászervezésére*»; ez a bizottság egy terjedelmes javaslatban foglalta össze terveit, melyeket azután Kollonics 1689-ben ki is adott.

Reformbizottság 1688.

Kollonics terve. 1689.

Mélyreható javaslatok voltak ezek. 1. Az *igazságszolgáltatás és törvénykezés terén:* három főtörvényszék felállítása; törvény előtti egyenlőség; a jobbágy is beperelheti urát és tanuskodhatik nemes ember ellen; árvagondnokság; büntető törvények szabályozása az alsó-ausztriai törvények mintájára; káptalani telekkönyvek a hitel emelésére.

2. *Vallási tekintetben:* katholizálás, nevezetesen kath. gyarmatosok betelepítése.

3. *Pénzügyi és gazdasági tekintetben:* az adó felemelése, a birodalom összes adói egy harmadának, vagyis 4 millió forintnyi évi adónak elvállalása; az adó portánkint fizetendő és a hadi adót a nemes is köteles fizetni. Az adóképesség emelése czéljából támogatni kell az idegen elemek tömeges betelepedését, az ipart és kereskedelmet.

E reformjavaslat, bár *sok idő- és czélszerű ujítást foglalt magában,* mindazonáltal helytelen, sőt veszedelmes lehetett az országra nézve. Helytelen, mint tömeges reform; veszedelmes mivel annak a főczélnak elérésére tört, hogy a hevesvérű magyarokat megpuhítsa, a nemzet erejét megtörje, az országot magyarságából kiforgassa, elnémetesítse és Ausztriába olvaszsza. Szembetünő, hogy a kormány a nemesség kárára és vele szemben a köznépre támaszkodva akarja e reform által hatalmát

A reformok méltatása.

öregbíteni. — Az előjogaiban fenyegetett nemesség meg is értette e czélzatokat és az összes reformpontokat egytől-egyig elvetette, a kormány szándékát pedig határozottan gyanusította. «Az országot előbb koldussá, aztán rabbá, végre katholikussá teszem»-féle mondásban, melyet Rákóczi Ferencz Kollonics ajkára ad, nem az a lényeges, vajjon mondotta-e azt a javaslatok szerzője vagy sem? — az idők jeléül elég az, hogy az ország elhitte.

A főrendek Bécsben 1696.

Miután a javaslat teljesen elkészült, Lipót király 1696. Bécsbe hivatta a főpapokat és főurakat és eléjök terjesztvén a javaslatot, megkérdezte őket véleményük felől. Ezzel nagy zavarba hozta őket. Esterházy Pál nádor helyeselte ugyan a javaslatot, de a többiek veszedelmesnek tartották. Felszólalni azonban csak egyetlen egy mert köztük, a hazafias *Széchenyi Pál kalocsai érsek*, ki arra figyelmeztette a királyt, hogy ily reformok keresztülvitelére egyedül az országgyűlés illetékes. Csakugyan le is beszélte Lipótot, de csak pillanatra. Kollonics ugyanis nem volt az az ember, a ki czéljától egyhamar elállott és sürgető szavára a kormány mégis önhatalmilag fogott a reformokhoz. A Dráván-túli vármegyéket Tótország néven külön tartománynyá alakították, a protestánsok szabad vallásgyakorlatát újra elkobozták, templomaikat elvették, ha pedig a nép azokat erővel visszavette, óriási birsággal sujtották. Sok lelkészt elűztek, valóságos «dragonádokat» rendeztek. A tizedet a protestánsoknak is meg kellett fizetniök. Minden évben új és terhesebb adót vetettek ki és a mellett a népet a nemes földesúrra uszitották, mint ki a nagy adónak az oka. Iróink kiszámitották, hogy az ország most sokkal több adót fizetett, mint a török iga idejében; az adó behajtását pedig az országban hagyott 44,000 katona eszközölte. A Kollonics által szervezett «*új szerzeményi bizottság*» részrehajló szigorral vizsgálta meg a birtokczímeket és váltságdíjat hajtott be a birtokosoktól; sokan ezek közül koldusbotra jutottak, sok birtok idegen kézre került. (A német lovagrend megvette a Jász-Kúnságot stb.). Természetes, hogy ez a politikai és vallási reakczió újra forrongásba hozta a szenvedélyeket. Újból felhangzottak a kurucz és labancz jelszavak. Bús nóták szóltak a boldogtalan ország dúlásáról, a katonaság rablásáról. Országgyűlésen nem volt módjában a nemzetnek a bajok orvoslása: 1687 óta a kormány nem hívta össze többé a rendeket.

Széchenyi Pál hazafias fellépése

A reformok erőszakos keresztülvitele.

Commissio neo-acquistica.

Országos panaszok.

Telepítések 1699 s köv.

Kollonics nevéhez más intézkedések is füződnek: tanácsára a kormány *nagymérvű gyarmatosításhoz fogott*, hogy az ország gyér lakosságát szaporítsa, több adóhoz jusson («ubi populus, ibi obolus») és új, idegen, tehát megbízható földbirtokos osztályt alakítson. Kétségtelen, hogy a gyarmatositás ügye elvileg, fiskális és gazdasági szempontból czélszerű intézkedés vala. Az ország behódolt részét a török uralom, a be nem hó-

dolt részeket a felszabadító háború és az akkoriban szokásos zsarolás tette tönkre. Hozzájárult a vallásüldözés meg a súlyos adó. Maga Esterházy nádor jelentette Lipót királynak, hogy «maholnap puszta országban, csak erdők és sziklák között fog uralkodni». Tény tehát, hogy az ország lakosságát emelni kellett; csak az a baj, hogy a kormány a behívott idegen nemzetiségű gyarmatosokat politikai czélokra is fel akarta használni.

Az elhagyott vidékekre *a bécsi kormány* nagyszámú *német és szerb gyarmatost telepített,* kiknek öt évi adómentességet és ingyentelket igért.[1] Vallásra nézve a németek katholikusok voltak. Németek.

A szerb bevándorlás, mely egyébiránt Brankovics és Kinizsi napjai óta szakadatlanul folyt, leginkább az Alföldet szemelte ki új hazául. Most, 1691-ben 30—40,000 család költözködött be egyszerre *Csernovics Arzén* ipeki pátriárka vezetése alatt, részben Pozsegamegyébe és a Szerémségbe, részben pedig a Bácskába, Arad vmegyébe (Boros-Jenőre), Budára és Szt.-Endrére. Nem Lipót hívta be őket, hanem mint a törökök boszúja elől menekülő földönfutók érkeztek hazánkba. 1691-ben a bécsi kormánytól nagy szabadságlevelet kaptak, mely jóformán külön álammá tette őket az államban, mindamellett, hogy e diploma is csak ideiglenes vendégeknek tekinti őket, kiket a kormány a háború végével ismét vissza fog szállítani hazájukba. Mivel azonban a bécsi kormány megbizható elemet nyert bennök a tiszaközi magyarokkal szemben, a karlóczai béke után is bennhagyta őket az országban és belőlük alakítá meg azután a katonai határőrvidék egy részét. Meg is hálálták a kormány kegyét: a Rákóczi felkelés idején a magyarok ellen küzdöttek. De a szathmári béke után, midőn adómentességüknek vége szakadt és rájuk is kiterjedt a bécsi udvar térítési buzgósága: vezéreik az orosz czárral kezdtek czimborálni, mire sokan, büntetéstől tartván, Oláhországba szöktek. — Ügyeiknek rendezését Bécsben külön hatóságra, *az illyr udvari kanczelláriára* bízták. Szerbek 1691. Illyr kanczellária.

Bár a telepítés az ország nemzetgazdasági bajain segített, nemzetiségi és politikai tekintetben károsan hatott a magyarságra, mert ezt gyöngítette és több helyt sarokba szorította. Sok helyen a gyérült magyar elem nem birta ez idegen elemeket magába olvasztani. Másutt azonban az új jövevények maguktól lettek magyarokká, mivel a jog és műveltség, a politikai és közigazgatási pálya akkor a magyar nemzetiséghez volt kötve.

[1] A főváros környékén levő «sváb községek», a Bakony erdőben, az Arad-, Tolna-, Baranya- és Vasmegyében levő német községek tetemes része is ekkor alakult. Az erdélyi szászok földjére is sokan betelepedtek.

11. Alkotmányos és nemzeti felkelés.

I. Lipót (végső évei). I. József. III. Károly.

Acsády, M. T. VII. 533. l. *Szalay*, VI. 47. *Horváth*, VI. 299. *Kerékgyártó*, IV. 129. *Fessler*, IV. 512. végig és V. 1—108. *Sayous*, II. 116. *Szilágyi S.*, Erdély történ. II. 394. *Szalay J.—Baroti* IV. *Krones*, IV. 1, 22—24, 52. s k. l. *Zsilinszky M.*, A magy. országgyűlések tárgyalása stb. IV. köt. 1687—1712 (1897. V. ö. Száz. 1898). *Thaly Kálmán*, II. Rákóczy Ferencz ifjusága 1881. Rákóczy Ferencz Emlékiratai. Magy. ford. *Thaly K.*, (V. kiad. 1886). *Thaly*, Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczy korból 1885. Ugyanő, Bottyán Lajos életrajza; Ocskay László és a felső-magyarországi hadjáratok 1703—1710 (1880) és Néhány új adat Ocskay László életéhez (Száz. 1901. 430.). *Jókai Mór* («Szeretve mint a vérpadig») és *Herczeg Fer.*, ezt a haza- és fejedelem-árulót ideálizálták. V. ö. *Thaly K.* itéletét. (Száz. eml. h.). Ujabb mentési kisérlet: Ocskay brigadéros igazi életrajza; Ocskay G.-tól (Budap. 1902). — *Thaly K.*, A nagyszombati harcz (1869). *Lánczy Gyula*, Széchenyi Pál érsek és a magyar nemzeti politika (Száz. 1882). Ez évfolyamban *Thaly Kálmán* polemikus czikkei is találhatók. *Márki Sándor*, Széchenyi Pál (Magy. Helikon). *Thaly Kálmán*, A Bercsényi-család története. (Ide szól a II. és III. köt. 1703—6). *Thaly* és gr. *Lázár Miklós*, A Bercsényi-család nemzedékrendje (Száz. 1877. és 1879). *Bercsényi* és *Bottyán* levelezését l. a kútfők között, szintúgy a külföldi államok követeinek diplomácziai jelentéseit. *Thaly K.*, Rákóczy F. hadserege (H. Közlem. 1888); Adalékok R. F. tüzérségéhez (u. ott); Ősmagyar fegyverek és hadi szokások maradványai a kuruczháborúban (u. ott, 1888); Károlyi Sándor emlékiratai a felkelés kezdetéről (Száz. 1874): ugyanő, Jávorka Ádám ezredes és a gróf Forgách- és Rákóczy-levéltár (Száz. 1888); A koronczói csata 1704. jun. 13. (u. ott, 1890 és 1891); A kuruczok fegyverei és hadakozási módja (H. Közlem. 1888). Katonadolgok a kuruczvilágból (u. ott, 1895). Tényleges létszámok stb. (u. ott, 1891). L. azonfelül különösen *Thaly Kálmán*tól számos czikket a szak- és szépirodalmi lapokban. *Szalay József*, II. Rákóczy Ferencz (Magy. Helikon, 1884). *Mencik Fr.* közleményei: T, T. XX. 385. és Rákóczi menekülése Bécs-Ujhelyből (P. Lloyd 1896. jun. 2 l.). *Majláth Béla*, Egy magyar követség Svédiában 1705. (Ak. Ért. 1880). *Zsilinszky M.*, Az 1708. pozsonyi gyűlés (Ak. Ért. 1888). *Angyal Dávid*, Erdély politikai érintkezése Angliával. V. (Száz. 1900. 873.). *Heigel*, Die Beziehungen des Kurfürsten Max Emmanuel von Bayern zu Franz Rákóczi II. (Müncheni akad. értekezés 1885. és a Histor. Vorträge und Studien cz. gyűjteményben, 1887). *Fiedler*, Der blutige Landtag von Onod (Bécsi akad. értekezés 1852. 9. köt.). *Fiedler Vetési László* és több más hamis pamflet elbeszélését követte (l. a 298. l.). *Angyal Dávid*, Az ónodi abrenunciatio (M. T. K. K. 612. l.). *Aldásy A.*, Az ónodi gyűlés története. Pályanyertes értekezés (Száz. 1895). Kiegészítésül l. *Thaly Kálmán* hasonló cz. dolgozatát. (u. ott, 1896. 1. l.). *Endrődy Sándor*, Kurucz nóták. 1700—20. (1896. Jól adják vissza ama idők visszhangját; az eredetieket *Thaly K.* adta ki, a nótákat pedig *Káldy Gy.* gyűjtötte össze). *Payr Sándor*, Telekesi Török István 1666—1722 (Budap. 1896). Jablonszky életrajza, *Kvacsala Jánostól* (V. ö. Száz. 1896. 282. l.). A portán levő franczia követekről l. *Bonnac* jelentése nyomán Száz. 1897. 549. l. *Thaly K.*, A b. Orlay és Serényi család (Száz. 1898. és 1899). *Ugyanő*, II. R. Fer. porosz összeköttetés t.-hez (Száz. 1898). és *Károlyi S.* 2 levele a zsibói csatáról (u. o. 732. l.). U. ő. R. Fer. tüzérsége történetéhez (u. o.) és A széchenyi gyűlésen létesült Nemzeti szövetség oklevele (M. Könyv. Sz. 1899) és: A Dunántúli vármegyék gyűlése (T. T. XXII. évf.). *Komáromy András*, Ugocsa

vármegye levéltárából (Száz. 1893). *Zsilinszky M.*, Krmann Dán. ev. püsp. élete 1663—1740. (1899). *Berzeviczy E.*, Nagy Péter czár hazánkban (Pozsonyban). Száz. 1900. 656. *Szabó M.*, XIV. Lajos hatása magy. ügyekre (Kolozsvár, 1900). Franczia támadás II. R. F. ellen (*Lefaivre Alb.* értek. a Revue d. quest. hist.). L. Száz. 1902. 387. l. *Payr S.*, Török Istv. 1666—1722. Korrajz. (1896).

Az ország felszabadítását követő reakczió mellett valami természetes, hogy a velenczei követ így írt kormányának a magyarországi helyzetről: «Könnyen loboghatna itt újból a lázadás lángja, csak találkoznék ügyes kéz, a ki éleszsze.» Az elkeseredés tényleg általános volt. Úr és pór, magyar, ruthén, tót és szerb egyaránt szenvedett az idegen kényuralomtól, mely nemcsak az alkotmányt, hanem már az ország életbenmaradását is fenyegette. Alkalmas vezér tehát az egész ország közreműködésére számíthatott. A sors és a körülmények a fiatal, 26 éves Rákóczi Ferencznek szánták a vezér-szerepet. Alakjában a nemzeti hagyomány kegyeletteljes dicsfénynyel övezett szabadsághőst tisztel. Úgy tetszik, mintha Bocskaitól és Bethlen Gábortól kezdve végig a szabadsághősök és küzdelmek minden dicsősége és minden gyásza egyedül Rákóczi személyében pontosulna össze. S bár az irígy sors, mely csak azért emelte eleintén magasra, hogy azután annál mélyebbre buktathassa, kevés dicsőség mellett sok szenvedést szabott Rákóczi osztályrészéül, ép ezen körülmény az, mely nevét a szabadság fogalmával feloldhatatlanúl összefűzte a magyar nemzet lelkében. Két század szülte nagy eszmék és emberek nem voltak képesek nevének varázsát elfeledtetni, sőt kisebbíteni sem.

Általános elkeseredés.

Rákóczy Ferencz.

Rákóczi Ferencz királyi és főnemesi ősök ivadéka, (született 1676 márcz. 27. Borsiban.). *Atyai részről Erdély fejedelmeinek, anyai ágon a Zrínyi-nemzetségnek sarjadéka.* Nem csoda tehát, hogy a bécsi udvar gyanakvólag tekinté mind őt, mind nővérét és hogy Munkács megvétele után Thököly Imre mostoha gyermekeit Bécsbe vitette, hol az ifjú Ferencz Kollonics érsek és a jezsuiták keze alatt kitünő oktatásban és művelésben részesült, csakhogy ezek barátot avagy egy második Báthori Zsigmondot akartak belőle nevelni. A megpróbáltatás napjaiban ő, a szív és kedély embere, ott idegenben hogy ne telt volna el bizalmatlansággal és keserűséggel? Kollonicsnak Bécsből való eltávozása után azonban helyzete javult; derék sógorának, gróf Aspremont-nak ugyanis sikerült kieszközölni, hogy Ferenczet nagykorúnak nyilvánítsák, mire családi jószágainak egy részét visszaadták neki. Miután első arájától, Eleonóra császárné rokonától az udvar bizalmatlansága következtében elesett, Hesszeni Amália herczegasszonynyal, szent Erzsébetnek, II. Endre király leányának ivadékával váltott jegyet, a kiben igen eszes és hű hitvest talált. Házasságkötése után egy ideig visszavonultan élt sárosmegyei birtokán, búslakodva a haza nyomorán, melyről főleg Ungmegye hazafias érzelmű főispánja, gróf

Eddigi élet-pályája.

Bercsényi Miklós által értesült, a kihez Rákóczit a közös veszély és gyanú hozta közelebb, míg Bercsényi a nevével járó kötelezettség érzetét költötte fel Rákócziban. Mindazonáltal Rákóczi még fékezte szenvedélyeit. Midőn XIV. Lajos követe, Villars, felkelésre akarta csábitani, elutasította a kisértőt, később azonban Ferréol (franczia követ a portán) biztatására mégis levelet irt XIV. Lajoshoz. Ezt a levelet egy Longueval nevű áruló a bécsi udvarnak kézbesitette, mely e levélnek segélyért kérő tartalma miatt Rákóczit elfogatta és Bécs-Ujhelyen elzáratta. Idegen biráitól csak a legrosszabbat várhatta, ezért hű neje segélyével megszökött tömlöczéből és Varsóba menekült, hol időközben Bercsényi is menedékhelyet talált.

Összeköttetésbe lép XIV. Lajossal.

Elfogják.

Lengyelországba menekül.

A felkelés kilátásai.

Varsóból Du Heron franczia követ útján alkudozásokat kezdett XIV. Lajos királylyal, kitől elvégre némi segélyt kapott és midőn a felső tiszamenti, a kormánytól és földesuraiktól egyaránt sanyargatott pórok követsége fölkérte őt vezérnek, Rákóczi abban a hitben, hogy a Gondviselés őt szemelte ki az ország megmentésére, a nemzet sóhajai által meginditva, hadsereg és pénz nélkül szánta rá magát arra a felelősségteljes és nehéz szerepre, hogy fölkelést indít a nemzet megmentésére. A helyzet kedvezett ebbeli tervének: Lipót császárt és királyt a spanyol örökösödési háború foglalta el, úgy hogy nem igen küldhetett csapatokat Magyarországba. Szavoyai Jenőnek, ki egymagában ért fel egy hadsereggel, a francziákkal és azok szövetségeseivel kellett szembeszállnia. A belállapotok is kedveztek Rákóczinak, nagy lévén országszerte az elkeseredés. Sőt még egy előnye volt, az «eretnek» vádat sem lehetett ellene fölhozni, mert türelme mellett hitbuzgó katholikus volt.[1]

Mind a mellett a fölkelés eleintén több rendbeli nehézségbe ütközött. A pórok ugyanis, nem várván be Rákóczi parancsait, Beregszászon kibontották a tőle kapott zászlókat és nyomban dúlni kezdték földesuraiknak jószágait, mi a megdöbbent nemességet a felkelés ügyétől elidegenité. Nemsokára azonban magához tért a nemesség és *Károlyi Sándor* szatmári főispán vezérlete alatt *Dolhánál* szétugrasztá a pórhadat. Csak most (1703 jun.) érkezett Rákóczi magyar földre; ámde a nemesség most sem bízott benne, a rosszúl fegyelmezett pórhaddal pedig semmire sem ment. Elvégre mégis átkelt a Tiszán és egyúttal *kiáltványt bocsátott ki*, melyben a nemzetet az ősi szabadság védelmére felhívta és a nemességet tervei iránt megnyugtatta. Erre a nemesség és közte Károlyi Sándor is megjelent táborába, a kit Bécsben a dolhai diadal miatt kigúnyoltak volt. Az elbizakodott udvar eleintén nem is akarta elhinni, hogy a magyar képes legyen még fölkelésre. Csak akkor hitte el, mikor

A felkelés kezdete 1703.

[1] Hogy miért nem orvosolta a protestánsok sérelmeit rendeletileg és azonnal, arról l. a Századokat 1898. 453. l. (*Zsilinszky* nyomán).

Rákóczi a hajduk segélyével meghódította Debreczent, Nagy-Károlyt, Tokajt meg a bányavárosokat és midőn ez év végén a Dunántúl kivételével úgyszólván az egész ország Rákóczi kezeibe került, sőt Bercsényi és Károlyi már Pozsony és Bécs vidékén is éreztették a magyar fegyver súlyát. 1704. pedig *Dunántúl* és Erdély is lerázta az igát és az erdélyi rendek Rákóczit fejedelmüknek választották.

Rákóczi első nagy sikerei 1703—704.

1704. az erdélyi rendek fejedelemmé választják.

A megrettent Lipót ekkor Széchenyi Pál érseket kérte föl arra, hogy birja rá Rákóczit a fegyverletételre. Azonban sem ezek, sem az utóbb megkezdett alkudozások czélhoz nem vezettek. Ennek oka abban keresendő, hogy Rákóczi és vele a nemzet már nem tudott hinni a kormány igéreteiben, hanem Erdély függetlenségében és ezenfelül a külföldi hatalmak jótállásában keresett biztosítékot. Nem a maga számára keresett hasznot és dicsőséget; késznek nyilatkozott, (ha személye ellen van kifogás), lemondani Erdély fejedelemségéről, de nem Erdély függetlenségéről. Sőt utoljára csak azt követelte, hogy Erdély a magyar király fenhatósága alatt álló fejedelemség legyen. Az udvar, Kollonics és a nádor azonban Erdély függetlenségéről még ilyen alakban sem akart hallani,[1] külföldi prot. hatalmak (Anglia, Németalföld, Brandenburg) kezességéről pedig még kevésbbé.

Az udvar alkudozni kezd.

Rákóczi föltételei.

A harcz tehát újra kitört, de az 1704. évi decz. 25. Nagyszombat határában vivott csatát, Rákóczi Bercsényinek elhamarkodott támadása és a tisztek járatlansága következtében Heiszter ellenében elvesztette.

1704. nagyszombati csata.

Az 1705-ben elhalt Lipótot fia, I. József követte. A háború azért tovább folyt. Rákóczi meghívására számos főpap, főúr és megyei képviselő jelent meg *Szécsényben,* hol ezek, a lengyel konföderácziók mintájára szervezkedvén, mint «*Magyarország szövetséges karai és rendei*», *Rákóczit vezérlő fejedelemmé választották,* melléje pedig egy 24 tagú tanácsot állitottak (1705).

I. József 1705—1711.

Rákóczit a magyar rendek is fejedelemmé választják. 1705.

A mint Rákóczi hadseregének létszáma és pénzforrásai változtak, azonképen maga a háború is[2] váltakozó szerencsével

[1] L. ujabban *Thaly K.*, A gf. Bercsényi család III. 623 s k. l. V. ö. Száz. 1895. 619.

[2] A kurucz hadsereg létszáma nagyon ingadozott. 1705-ben 75,000 katonája volt Rákóczinak, 1704—7., fénykorában, 83,000 katonája (52 lovas- és 3 1 gyalogezrede = 83 ezred), 1710-ben már csak 15,500 gyalog és 5600 lovas katonája volt. Szathmár után összesen 18,000 ember kapitulált. L. erről *Thaly Kálmán*, Bercsényi. III. köt. 705. és Száz. 1896. 776. l. A hadseregnek magvát tették: az udvari és reguláris hadak, különösen a lovas ezredek, a mezei hadak ellenben mindenképen a gyöngébb rész; tűzérség majdnem teljesen hiányzott, a mi nagy bajnak bizonyult. Volt «Palotás»-ezred is, továbbá franczia gránátos osztály, arnótok kompániája, karabélyos huszárezred, lovas gránátos ezred volt, 400 főnyi török-tatár csapat Andrássy Miklós, a «dervis kapitány» alatt és a nemes ifjakból alakitott «nemes kompánia» vagy a «cavallérok kompániája». A taktikai egység: a dandár-rendszer (1 dandár = 3 ezred). — Neve-

folyt tovább. A császári tábornokok a hadvezetésben nem ütötték meg a kellő mértéket, a magyarok részéről viszont a hadi szervezetben rejlett a hiba. Hiányzott náluk az egyöntetű terv és összetartás. Maga Rákóczi jellemes, kötelességtudó, munkaszerető, jószivű ember volt és békés időben alkalmasint mintaképe lett volna az alkotmányos fejedelemnek, de most vaskezű emberre volt szükség, holott ő nem tudott szigorú lenni; *nem volt ura a helyzetnek és erélye nem állott arányban feladatával. (Ez volt a tragikuma).* Hadvezérei között örökös a féltékenység s a czivakodás, sőt a rosszakarat is; a sereg pedig gyakran fegyelmetlen és garázdálkodó. A főnemesség egy része nem tartott Rákóczival, a főpapok közül pedig csak Telekessy egri püspök volt a pártján. A vármegyék lustán küldték el csapataikat és a hadműveletek is nagy huzavonával folytak. Ily viszonyok között Rákóczi kénytelen volt *külföldi segély* után nézni és ámbár tudta, hogy XIV. Lajos csak eszköznek használja, nem nélkülözhette a franczia segély pénzt. A törökkel ugyanis nem volt tanácsos védő- és dacz-szövetséget kötni, mivel Rákóczi ez esetben még Anglia és Hollandia rokonszenvét is eljátszotta volna, pedig ezek az államok idáig buzgón fáradoztak a közvetítés szerepében. A franczia alkudozások különben most sem vezettek czélhoz. Ezen időben ugyanis a szövetséges francziák és bajorok napja leáldozott[1] minek folytán a bécsi államférfiak elbizakodottsága növekedett. Ezeken, az európai helyzetből folyó nehézségeken nem sokat lendített, ha Bottyán, Balogh avagy Ócskay egy-egy pompás kalandon hírt és zsákmányt szerzett.

Rákóczi jelleme és tragikuma.

Viszony a külföldhöz.

Szerződés XIV. Lajossal 1707.

Az *1707. év* Rákóczira nézve jól indult: elfoglalhatta a marosvásárhelyi országgyülésen erdélyi fejedelmi székét; az év vége pedig forduló-ponthoz vitte a felkelők ügyét. Rákóczi követe, Vetési László, ura és XIV. Lajos között oly szerződést kötött, melynek értelmében a franczia király havonkint 50,000 forintnyi segélypénz fizetésére kötelezte magát. De ebben a szerződésben nem volt köszönet, mert a ravasz franczia király most sem volt őszinte. Csupán arra akarta rávenni Rákóczit és a rendeket, hogy a Habsburgházat letegyék. Előbb ajándékokkal iparkodott Rákóczit megnyerni, majd franczia hajóhadat rendelt Dalmáczia és Horvátország partjaira — tüntetni, s e flotta megjelenésének híre Bécsben csakugyan ijedelmet, Rákóczi táborában pedig lelkesedést keltett. Végre azonban Lajos mégis avval állt elő, hogy *más fejedelmeknek* «alattvalóival»

Lajos föltételt szab Rákóczinak.

sebb kurucz vezérek: *Vak Bottyán János*, ki már 1686-ban, Buda előtt tünt ki (l. 273. l. jegyz.); *Berecsényi Miklós*, gróf *Forgách Simon*, *Károlyi Sándor*, gróf *Barkóczy Ferencz*, *Balogh Ádám*, *Pekry Lőrincz*, gróf *Esterházy Antal* és *Dániel*, *Ócskay László* s a tragikus sorsú *Bezerédy Imre* (a legjobb bajvivó).

[1] 1704. Höchstädt. 1706.: Ramillies és Torino.

nem léphet szerződésre. *A rendek erre az ónodi gyülésen József királyt és a Habsburg-házat csakugyan trónvesztettnek nyilatkoztatván, Rákóczit választották meg Magyarország fejedelmének.*[1] Ugyan e gyülésen e szélső irányt nem helyeslő és a kibékülést sürgető Turóczmegyének képviselői, Okolicsányi és Rakovszky, izgatásaik és gyanusítgatásaik miatt vérökkel lakoltak. — A várva várt franczia szövetség tehát testet öltött, de még sem vált az ország üdvére. Lajos király ugyanis a spanyol örökösödési háborúban teljesen kimerülvén és annak tudatában, hogy a rendek elől a kibékülés ösvényét elzárta: a segélypénzek küldését megtagadta, Józseffel pedig alkudozni kezdett. Csak most tünt ki, hogy miért nem adott sem ő, sem minisztere Torcy, írásbeli igéretet. Szóval Rákóczit, ki eleitől fogva csak báb volt kezükben, mint kihasznált eszközt cserben hagyták, oda dobták.

Ónodi gyülés 1707. máj.—jun.

Lajos cserben hagyja Rákóczit.

Az ónodi abrenunciatiónak csak akkor lett volna foganatja, ha fegyverrel szereznek neki érvényt; de épen ekkor érte Rákóczi hadait egyik csapás a másik után. 1707 végén Rabutin visszafoglalta Erdélyt, 1708-ban pedig Trencsén mellett Rákóczi szenvedett vereséget. Magának a megüresedett trónnak nem akadt gazdája. Ágost lengyel király visszautasította, szintúgy XII. Károly svéd király is;[2] Nagy Péter czár ugyan esetleg elfogadta volna, de azt követelte, hogy Rákóczi foglalja el a lengyel trónt és közvetítsen számára békét XII. Károlylyal XIV. Lajos útján. Erre pedig Rákóczi nem vállalkozhatott. *A brandenburgi választó fejedelem* a fiának felajánlott magyar trónt külföldi hatalmak kezessége nélkül nem akarta elfogadni és a bajor választó fejedelemmel sem jött létre megegyezés.

1707. Erdély elvesz.

1768: trencsényi vereség.

Meddő külügyi alkudozások.

1709-ben a felkelők szerencséje végképen lehanyatlott. A segély elmaradása bátortalanná tette a vezéreket; Ócskay árulóvá lesz, a vármegyék már nem fizetik meg az adót; a kegyetlen Heiszter rémit és kuruczokra «vadász»; Erdély példájára pedig Dunántúl is elvesz és ez évben halt meg mint menekülő, Bottyán dandárnok. 1710-ben *Romhány és Vadkert* mellett Rákóczi hada újabb vereséget szenvedett és Lőcse kapút tárt a császáriaknak. (Monda a fehér asszonyról). Hasztalan csapott Balogh Ádám, mint a villám, még egyszer Ausztria határára; nemsokára Pálffy János császári hadvezér fogságába esett, ki őt Budán lefejeztette. Eljött a pestis, melytől a legnépesebb

1709.

1710: Romhány.

[1] Ezt a határozatot egyébiránt a *rozsnyói kormánytanács* megelőzőleg már 1707. jan. 22. hozta volt indítványba (Száz. 1896. 17. l.). Szintúgy határoztak *az erdélyi rendek* Maros-Vásárhelyen 1707 ápril 5—6-án. Vetési László tehát nem mond igazat, ha titokzatos előkészítésről és terrorizálásról beszél.

[2] XII. Károlylyal Rákóczi és a rendek *Krmann Dániel* superintendens révén alkudoztak. Oroszországi útjának leirását l. Mon. Hung. Hist. Ss. 33. köt. Életét megírta *Zsilinszky Mih.* (1899).

Pestis.

helyőrségek kihaltak, a legsűrűbb kurucz-táborok elszéledtek. Portyázásra sem voltak már elegen és már nem volt, a ki megsegítse Érsekujvárt. E várnak eleste páni rettegéssel töltötte el az országot, senki sem bizott többé az ellenállás lehetőségében. Elbukott Szolnok, Eger, Eperjes, Murány, míg a Dunántúl végképen elveszett. A kuruczok végre a Kassától Szatmárig és Kővárig húzódó vonal mögé szorultak, de tovább harczolni már nem birtak. A baráttól és ellenségtől egyaránt zaklatott ország a guerilla-harczban teljesen kimerült.[1]

A felkelés zátonyra jut.

12. A szatmári béke. Az alkotmány helyreállítása.

Fulay János, Emlékirat a szatmári békességről (Kiadta *Szalay L.* Magy. Történ. Eml. V. köt.). V. ö. *Szilágyi István*, A szatmári békepontok (M. T. T. VII.) és *Thaly K.* czikkét, A szatmári béke történetéhez (Száz. 1887. 465. l.) és a Hadtört. Közl. 1891. 177. l. közl. czikket. *Angyal Dávid*, M. T. K. K. 619. l. A megnevezett nagyobb munkák folytatólag. *Éble*, Károlyi Ferencz és kora (1893). A Rodostó-irodalmat l. alul a jegyzetben.

A rendek többségével ekkor már Rákóczi is békére hajlott, melynek megkötése csak annyiban ütközött nehézségbe, a menynyiben József a külhatalmak kezességét és Erdély különválását elutasította. Míg Rákóczi segélyt keresendő megint Lengyelországba távozott és Péter czárral alkudozott, vezére és kinevezett helyettese *Károlyi Sándor*, a ki már csak a békülésben látta a menekülés egyedüli útját, előbb Rákóczi engedélyével, később annak tilalma daczára, a béke iránt Pálffy János tábornokkal alkudozásokat folytatott s ez alkudozások fegyverszünetre és végre *a szatmári békére vezettek*. E *béke*, melyet a Szatmáron egybegyült rendek és a kurucz tisztek is elismertek, a következő főpontokat tartalmazta: 1. József király mindenkinek közbocsánatot igér; magának Rákóczinak is, ha három hét alatt a békét elfogadja és a hűségi esküt leteszi; 2. József helyreállítja a vallásszabadságot és megtartja 3. az alkotmányt; 4. a sérelmeket a kormány a jövő országgyűlésen fogja orvosolni.

Károlyi Sándor béke-alkudozásai.

1711. máj. 1. szatmári béke.

A béke méltatása.

A szatmári békekötésről nem szabad kicsinylőleg szólni. Fegyverletételre nem került a sor, mert a kuruczok, számszerint 14—18 ezer, fegyvereiket hazavihették; a zászlókat ellenben, 149-et a földbe tűzték. (A munkácsi várban utóbb a császáriak 163 zászlót találtak, a melyeket a kuruczok ő tőlük elvettek.)

[1] Számos kurucz népdal maradt fenn ez időből. Egyik így hangzik:

«Jaj, Rákóczy, Beresényi,
Vitéz magyarok vezéri,
Bezerédi!
Hová lettek magyar népnek
Élő tüköri
Fényes csillagi.»

Egy másik:

«Rákóczy! édes vérünk,
Régi híres vezérünk:
Kérd a magyar szenteket
Ne hagyjanak bennünket!»

A kapituláczió tehát nem történt meggyalázó feltételek alapján. Azután bizonyos, hogy a kimerült ország már nem győzte a háborút folytatni, a béke tehát végromlástól menté meg a nemzetet. — De különben is: a hősök tusája nem maradt meddő; vérökből sarjadzott Rákóczi felkelésének kettős czélja: az alkotmány és a vallás szabadság biztosítása. Maga Rákóczi Ferencz, bízván Nagy Péter szavaiban, nem akart és nem tudott elveihez hűtlenné lenni és ezért néhány hű barátjával és bizalmas emberével inkább önkéntes számkivetésbe távozott. Előbb Lengyelországban (Jaroszlav birtokán), majd Francziaországban (Grosbois) élt; végre pedig Törökországba költözött, Rodostóba, a Marmara-tenger partjára, hol mint a szultán barátja a nagy világ zajától távol, hű barátjaitól környezve, ima és irodalmi munkásság között osztván meg idejét, élte utolsó éveit, míg nem 1735. meghalt. Tetemeit átvitték a galatai St. Benoit templomba, s ott a franczia lazaristák gondjaira bízták. Ujabban Lobry rendfőnöktől támogatva, *Thaly Kálmán* hazafias fáradozásainak sikerült Rákóczi hamvait a nevezett templomban megtalálni. A többi bujdosó nagyrészt Rodostóban alussza örök álmát, hol emlékük még ma is él, a mellett a másik mellett, mit leveleiben emelt nekik *Mikes Kelemen*. A magyar nép zöme örökre szivébe zárta Rákóczi emlékét.[1]

A felkelés gyümölcse.

Rákóczi számüzetésbe vonul.

† 1735. Rodostóban.

I. József király már nem élte meg a szatmári békét. Halálának hírére öcscse Károly odahagyta spanyol trónját és Bécsbe sietett. Távolléte alatt a hűségben megmaradt magyar főurak kapzsisága, kik a fölkelők javaira áhitoztak, sok nehézséget támasztott a béke megerősítése iránt. Károly azonban megérkezése után, Eleonóra özvegy császárné és Szavoyai Jenő herczeg bölcs tanácsára mindennemű üldözést eltiltott és a békét szentesité. «Ne higyjék a magyarok, hogy a német el akarja őket nyomni». (Saját szavai).

III. Károly trónralépése. 1711.

Eltelve jó szándékkal, díszmagyarban vonult be Károly király Pozsonyba, hol a rendek már várták. A három évig elhúzodó országgyűlésen elsőbben is a szatmári békekötést iktatták törvénybe, miközben azonban a csakugyan aljas lelkű labancz többség a béke szövegét többszörösen elferdíté. A rendek azután Pálffy Jánost nádorrá választották, ezenfelül pedig az alkotmány biztosítása végett 136 törvényczikket alkottak, melyek közül említendők: 1. A király az ország ősi jogait és szabadságát megerősíti és megtartja, mint mások által is megtartatja. 2. A szent koronát az országban őrizteti. 3. A Habsburgcsalád férfiágának

1712—15. Pozsonyi országgyülés.

[1] Az utolsó Rákócziak genealogiáját l. a függelékben. V. ö. *Thaly K.*, Rodostó és a bujdosók sírjai (Száz. 1889). Konstantinápolyi újabb kutatások (Száz. 1890) és Rodostói emlékek és II. Rákóczi Ferencz ereklyék és hamvainak föltalálása (Száz. 1893. és külön lenyomatban). Végül: Jaroszlavi kutatások (Száz. 1888).

kihalta esetére a királyválasztás joga a nemzetre visszaszáll. 4. A király utódai koronáztatásuk alkalmával kötelesek e hitlevelet kiadni és reá megesküdni. 5. Minden harmadik évben, szükséghez képest többször is, országgyűlés tartassék. 6. Az ónodi és szécsényi gyűléseknek végzései megsemmisíttetvén, Rákóczi és kibujdosott társai számüzetnek.[1]

A mi pedig a protestáns vallásszabadságot illeti, ennek szabályozását a rendek heves viták után magára III. Károlyra ruházták, a ki 1731-ben kelt «pátensében» azt rendezte.

Megbeszélendő kútforrások.

Források áttekintése: M. T. K. K. 480. s k. l. *Angyal Dávid*-tól, *Bod Péter*, *Horányi*, *Básthy*, *Ferenczy-Danielik*, *Flegl*, *Sayous*, *Wurzbach* és *Szinnyei* eml. művei. *Barcsa János*, A XVII. század magyar történetirodalma (Hajdu-Nánás, 1901). *Szabó Kár.* és *Hellebrant*, Régi magyar könyvtár (1671—1711-ig. III. köt. 2 részben 1896—98). *Dézsi Lajos.* Magy. iró és könyvnyomtató a XVII. században, Kis Miklós 1650—1702 (1899). *Bleyer Jak.*, Magyar vonatkozású német ujságlapok a M. N. Muzeumban 1600—1711-ig (M. Könyvszemle 1900). *Szilágyi S.*, Erdély irodalomtörténete (B. Sz. 1859—60. és Erd. t. 240., 253.). *Toldy*, *Beöthy* és *Bodnár* irodalomtörténetei. A Pázmány, Bethlen G. és Zrinyi Miklósról szóló irodalmat l. az illető fejezetek élén, avagy ebben a fejezetben. *Vályi Béla*, A XVIII. század történetirása (Hazánk, 1885).

E nagy terjedelmü korszak kútforrásait két alcsoportra oszthatjuk. Az *a)* csoportban (kerek számban) az 1664-ig érő kútfőket tárgyaljuk, a *b)* csoportban azokat, melyek az 1664—1711. évekre vonatkoznak.

a) csoport. 1606—1664.

Bethlen Farkas, Barcsai Ákosnak és Kemény Jánosnak közeli rokona, Bethlen János betegsége óta (Apafi alatt) kanczellár meg portai követ. † 1679-ben. «*Historia de rebus Transylvanicis*» czimű, széles alapon nyugvó műve 1526-tól 1609-ig ér. Munkája, bár nem egykorú, különösen az 1580—1609. terjedő évekre már csak azért is nagy fontosságú, mivel kivonatokat tartalmaz oly írókból, kikről különben semmit, vagy csak keveset tudnánk és okleveleket sző be munkájába. A régibb korra különösen *Brutus*-ból merített, kinek itéletét rendesen magáévá teszi. Nagy tisztelője Bocskainak, Bethlennek meg Rákóczi Zsigmondnak. *Benkő József* adta ki művét (1789. s k. 6. köt.). V. ö. Adalék B. F. életéhez (T. T. 1883).[2]

Pethő Gergely koríróról csak annyit tudunk, hogy 1626 táján halt meg. «*Rövid magyar krónikája*» az ősidőktől 1626-ig ér, annalistikai modorban, kath. és királypárti szempontból. Csak Rudolf koráról és Bethlen G. háborúiról közöl önálló híreket és e korszakra nézve igen hasznavehető mű. Utóbb *Spangár András* (1723-ig) és *Kovács János* (mindkettő jezsuita) (1742-ig) folytatták Pethő krónikáját.

[1] Jelenleg peticzió készül az országgyűléshez, hogy ezt a törvényczikket eltörüljék.

[2] Ha *Bethlen Farkas* művének tartalmát (1526—1609.) vesszük figyelembe és nem az iró korát, akkor műve már a megelőző forrás-csoportban tárgyalandó. E csoport keretébe csak a IV. kötet tartozik.

Sepsi Laczkó Máté, Lorántfi Mihálynak, I. Rákóczi György ipjának udvari predikátora. Irt egy «*Krónikát*», mely 1521—1619-ig ér. E műben igen részletesen ír II. Mátyás koráról, de különösen erdélyi dolgokról; a mennyiben összeköttetésben állott a fejedelmi házzal, hiteles források állottak rendelkezésére. Megjegyzendő, hogy könyvét erős prot. ellenzéki szellemben szerkesztette. (Kiadta *Mikó* gróf, 1858.)

Hidvégi Mikó Ferencz, Bethlen Gábor bizalmas tanácsosa, megírta az «*Erdélyországnak siralmas változásai*» czimű, *Biró Sámuel* által folytatott művet, melyben az 1594—1613. évek történetét és különösen a Básta Mihály és Báthori Gábor okozta csapásokat mondja el bőven. (Kiadta *Kazinczy Gábor*, 1863. Akademia. Mon. Hung. Hist. Ss. VII.).

Az erdélyi szász irók sorából: Weiss Mihály, brassói biró, hitelt érdemlő Liber Annalium cz. alatt hátra hagyott Naplójában Erdélynek 1590—1612. történetéről. Kiadta *Kemény Józs.* b. (Fundgruben zur siebenbg. Gesch.). Báthori Gábornak előbb tisztelője, majd ellensége.

Krausz György: Siebenbürgische Chronik cz. kortörténete nevezetes (1608—1665-ig); Bethlen Gábort nagyra becsüli, utódait kevésbbé. (Bécs 1862). — *Lutsch Mih.* szebeni királybiró Diariuma. 1607—61) is említendő.

Böjthi Gáspár: De rebus gestis G. Bethlen libri tres. (Engel. Mon. Ungr.). Megirta Erdély történetét 1600—1614. és ebben a keretben Báthory G. korát és Bethlen ifjúságát, kinek bámulója. V. ö. *Angyal D.*, Adalék Böjthi G. művéhez (Száz. 1898. 598). — Bethlen G. török politikájára nézve fontosak *Borsos Tamás* követ jelentései.

Bethlen Gábor levelei. (Katonánál, Pray és Mikó gyüjteményében.) Ujabb gyüjtemények: B. G. kiadatlan politikai levelei. 2 köt. 1880 és 1887. Kiadja *Szilágyi Sándor;* «B. G. nejének, Károlyi Zsuzsánna levelezése» (T. T. 1877): B. G. levelei, kiadta *Szabó Károly* (a T. T. 1880—1884. köteteiben); továbbá: Okiratok B. G. történetéhez (T. T. 1879. Kiadta *Szilágyi S.*); B. G. és a porta (T. T. 1881—1882. *Szilágyi S.*-tól és «Pótlék» [1882—83. évf.] *Gergely Samu*-tól); Levelek és akták B. G. történetéhez 1620—26. (T. T. 1886.) *Szilágyi S.*-tól; *Mircse János* és *Óvári Lipót*, Oklevéltár B. G. diplom. összeköttetései történetéhez 1620—29. (Akadémia, 1886). Oklevelek B. G. és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez 1626—29. (T. T. 1882) *Szilágyi S.*-tól. — *Fraknói Vilmos*, B. G. és IV. Keresztély dán király (u. ott, 1881). *Gindely*, Okmánytár B. G. történetéhez (Akademia, 1890). *Szilágyi S.*, B. G. és a bányavárosok (T. T. 1893). *Pettkó B.*, Az eredeti szerződés B. G. és Frigyes cseh király között (T. T. 1888). *Wibling K.*, Oklevelek svéd levéltárakból (T. T. 1892). *Westirn Th.*, Sadlers relatiója Erdélyről 1626. (Száz. 1890. 614. és 1891. 68. l.). *Sasinek*, Regeták cseh levéltárakból (T. T. 1892). *Pettkó Béla*, Egy olasz memoriale Bethlenről (Száz. 1890). V. ö. Bethlen korához: *Sokolowski*, Monumenta Poloniæ Historica. V. köt. 1621—1631 (Lembergi akadémia). *Angyal D.*, Pótlékok a londoni okmánytárhoz (T. T. 1901). Régibb oklevélgyüjtemény: Pray-Miller, Principatus Gabr. Bethlen docum. illustr. (Pest 1861).

Látni e levelekből, mikép érlelődtek e nagy férfiúnak tervei, kinyílik általuk az ő kedélyvilága, beleéljük magunkat az ő gondolkozásmódjába. Gúny és könyörgés, szitok és panasz, lelkesedés és hidegség pördülnek végig, majd hosszú, majd kurtára szakgatott mondatokban. Látjuk, hogy küzd lelke annak hordereje alatt, hogy viruló országára háború terhét kénytelen hozni. «Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumokat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék: igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affektusom, az nagy Istennek igaz tiszteletihez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.» Más hang, keserű gúny és éles replika szól a Pázmány Péterhez és Esterházy Miklós-

hoz czímzett levelekből. Azt írja nekik egy alkalommal: «félt ember bizony meg nem halok, soha úgy nem rémíthet senki, hogy megfussak». Kötelességüket nem teljesítő embereire pedig mintha bogra kötött ostorral nekik vágna, oly sujtó gúnynyal támadja meg őket. Fáradhatlan, rettenhetlen férfiú képe, és ily értelemben csakugyan Erdélyország «Mithridates»-e, a minek korunk legelső történésze (Ranke) őt elnevezte. V. ö. *Károlyi Árpád* szép czikkét a Bud. Sz.-ben (1880), szintúgy *Óváry Lipót* és *Schmidt* eml. dolgozatait a 245. l. A Bethlen G. halálát követő interregnumból származó okleveleket kiadta *Gergely S.* (T. T. 1884). Brandenburgi Katalinra vonatkoz. l. *Szilágyi S.*, *Marczali*, *Barabás* és *Lehoczky* közleményeit (T. T. 1880., 1884. és 1888. évf.).

Pázmány Péter jelentőségét és szereplését már szintén méltattuk. Főműve az *Igazságra vezérlő Kalauz*, továbbá *Szent beszédei* és *Politikai levelezése*, kiadva Miller által és a «Codex epistolaris»-ban, eddig I. köt. 1605—1625. [Mon. Hungar. Diplomatika XIX. köt. 1873. Kiadta *Fraknói V.*]. Azóta csak a Vatzulik-gyüjteményben levő levelekkel bővült levélanyagunk (L. Száz. 1894. 40. l.). V. ö. még *Beke Antal* publikácziját: Pázmány, Lippai és Eszterházy levelezése I. Rákóczi Györgyvel (T. T. 1881—82). Pázmánynak a honvédelemre vonatkozó levelezését Esterházyval kiadta Geöcze (H. Közl. 1894). *Összes munkáinak* hiteles kiadását mostanában kezdé meg a budap. egyetem hittudományi kara, kettős sorozatban (1. magyar, 2. latin munkák). Mindezek visszatükrözik vezérelveit a gyakorlati politika terén; ezek is pompás tollal vannak írva, mely páratlan dicsőséget hozott számára az irodalomtörténet csarnokában. Legérdekesebb levelei tán azok, melyeket Bethlen Gábor, félig gyülölt, félig bámult ellenfeléhez intézett. Ha olykor össze is vesznek, a kölcsönös nagyság előtti tisztelet csakhamar újból kibékíti őket.

Esterházy Miklós nádornak politikai szerepléséről már megemlékeztünk. Munkáit kiadta *Toldy F.* (V. ö. 245. l.) Igen fontos: *Opinio* v. Discursus cz. műve, melyben kül. a végvárakról értekezik (u. ott és M. T. K. K. 555. l.) Ránk maradtak még «Levelei» (1626—1645). Kiadta *Toldy*, 1851. V. ö. *Szalay L.* monografiáját. «Intő Levelei» (I. Rákóczy Gy. fejedelemhez 1643—1645), «Levelei Lónyai Zsigmondhoz és némely vármegyékhez» (1644—1645) és «Levelei Győr vármegyéhez» (T. T. 1861). V. ö. még *Szilágyi S.* oklevél-publikácziói I. és II. Rákóczy Gy. korából (alább) és: Oklevelek Bethlen István támadásának történetéhez. 1636 (T. T. 1884). Levelei mind megannyi igaz nyilatkozatai a derék hazafinak és jeles államférfiúnak. Nyelvezetök velős, erőteljes, tősgyökeres magyarságú; a XVII. század első felének történetéhez nélkülözhetetlen adalékok. Ujabban megjelentek: Esterházy M. újabb levelei Nyári Krisztinához. Közli *Merényi L.* (T. T. 1901.) és: Musza budai pasa levelezése Esterházy Miklóssal (u. ott).

Zrínyi Miklósnak hasonlóan szenteltünk már fejezetet (l. a 245. l.). Főművében: «*Sziget veszedelmében*» a költő korlátolt helyi eseményt énekelt meg, egy egész nemzetre kiható nagy erkölcsi eszmét vonván le tanulságként. Kisebb költeményeire e helyen nem lehetünk tekintettel. A «*Kis tábori trakta*», «*Öt discursus*», «*Aphorismák*», «*Elmélkedések Mátyás király életérol*» czímű művekben leginkább a már érintett hadtani elveit fejtegeti. «*A török áfium ellen való orvosság*»-ban vagy a «*Ne bántsd a magyart*» czímű iratban Montecucculi ellen kelt ki. (V. össze utóbbinak «Commentárjait».) *Hadtudományi munkáit* kiadta *R. Horváth Jenő* (Akadémia, 1889); a «Siralmas panaszt» *Kanyaró Ferencz* (T. T. 1890). A Zrínyi és Montecucculi közötti (névtelenül megjelent) heves polemiát l. a H. Közl.-ben (1890). Zrínyi nehány levelét az 1645—55. évekből *Szilágyi S.* adta ki (T. T. 1890); másokat *Ráth Gy.* a győri történ. és régész. füzetekben tett közzé (1863) és nehány a T. T.-ban jelent meg. Kettőt (1661) *Margalits E.* tett közzé (Száz. 1898).

Nagy Szabó Ferencz, I. Rákóczi György tiszttartója. «*Memoriale*»-

czímű műve, mely voltaképen *Borsos Sebestyén* emlékiratának folytatása, 1580—1658-ig ér. 1595 óta hiteles szemtanúnak tekinthetjük. A polgári osztály felfogásának hű tolmácsolója. Műveltségtörténeti adatai is becsesek. (Kiadta gróf *Mikó Imre.*)

Szalárdi János, I. Rákóczi György levéltárnoka és titkára, utóbb főadószedő. Művében, a «*Siralmas Magyar Krónika* 9 könyvei»-ben elmondja az erdélyi történetet 1526—1662-ig. Szalárdi tőről metszett magyar ember és buzgó kálvinista, ki művében oklevelek alapján kel az erdélyi és magyar-török-párt védelmére, még pedig kenetteljes, a bibliára emlékeztető stilusban. Sötét, túlerős szinekben rajzolja az erkölcsiség, a nemzeti erő rohamos sülyedését és a romlottságra vezeti vissza Isten sujtó kezének működését valamint a török hódoltság terjedését. Bethlen G. és a Rákócziak tisztelője. Művét kiadta *Kemény Zsigmond*, 1853. V. ö. *Koncz József*, Sz. J. kiadatlan levelei és egyéb adatok (I. K. 1899). Szemelvények Sz. J. krónikájából, *Angyal D.* (M. Könyvt. 1899).

Bethlen János Erdély legelőkelőbb családjai egyikének sarjadéka, született 1613-ban. Személyesen ismerte még Bethlen Gábort és I. s II. Rákóczy György, Barcsai Akos, Kemény János és Apafi Mihály alatt szolgálta hazáját. Utoljára erdélyi kanczellár volt. Politikai üldözés keserítette el utolsó éveit. † 1678-ban. — Főműve: *Erdély története*, 4 könyvben. *Commentarii de rebus Transsylvanicis libri IV.*). Bethlen Gábor halálától, 1629-től 1663-ig, illet. 1673-ig ér. (Az 1657. utáni dolgokról bővebben szól). E munka főelőnye szerzőjének igazságszeretete. Később 1663-tól 1673 végéig folytatással toldotta meg, de e folytatás kiadásában már meggátolta a halál. A mű egész tárháza a közbeszőtt okleveleknek, naplójegyzeteknek, stb. (Kiadta: *Horányi Elek*, 1778.). Bethlen ellensége a Rákócziak Erdélyt koczkáztató politikájának, szintúgy ellensége Telekinek. — Bethlen János szerzője az *Innocentia Transilvaniae* cz. röpiratnak is, melyben II. Rákóczy Györgyöt teszi felelőssé azokért a csapásokért, melyek Erdélyt érték. Rákóczy erre *Basirius* által íratott polemikus feleletet, melynek eredetijét *Kropf Lajos* találta meg egy angol levéltárban (T. T. 1880. 270.).

Diplomácziai oklevelek a két Rákóczi György korából. 1. *Szilágyi Sándor, Okmánytár I. Rákóczi György svéd és franczia szövetkezésének történetéhez*, mely az 1632—1648. években folytatott alkudozásokat tartalmazza. 2. *Okirattár, Strassburg Pál* 1631—1633-iki követsége és *I. R. Gy. első diplomácziai összeköttetései történetéhez* (1882). 3. *Levelek és okiratok I. R. Gy. keleti összeköttetéseihez* (1883). 4. Oklevelek I. R. Gy. történetéhez. Levelezések az 1632—46. évekből (T. T. 1884), közli *Szilágyi S.* 5. *Beke* és *Barabás*, I. R. Gy. és a porta (u. o., 1888). 6. *Szilágyi S.*, A Rákócziak levéltárából 1616—1630 (Száz. 1894). 7. *Szilágyi S.*, Oklevéltár I. R. György politikájához (T. T. 1894). 8. *Barabás S.*, Oklevelek Erdély történetéhez Bethlen és a Rákócziak korából (T. T. 1888). 9. *Mika S.*, I. R. Gy. levelezése a brassói tanácscsal, a szászokkal stb. (T. T. 1892). 10. *Gergely S.*, A diplom. összeköttetés I. R. Gy. és Lengyelország között (T. T. 1889—90) és 11. I. R. Gy. összeköttetései Francziaországgal (u. ott, 1888—89). 12. *Szilágyi S.*, Rákóczy Zsigmond herczeg, a kiszemelt trónörökös levelezése (T. T. 1889—91). 13. *Wibling* svéd levéltári publikácziója (T. T. 1892). Ujabban megjelent *I. Rákóczy György naplója.* Kiadja *Koncz József* (E. M. 17. köt. 1900).

II. Rákóczi György. 1. Okmánytár II. R. Gy. diplomatikai összeköttetéseihez. 1648—66. (I. köt. 1873). Kiadja *Szilágyi S.* Tartalma: a portával, Lengyel-, Svéd- és Oláhországgal, a pápai nuntiussal, a német csász. udvarral és a nagy Cromwellel-lel való levelezés. A II. köt. (T. T. 1888. és külön) a Brandenburg-, Lengyelország és a kozákokkal folytatott levelezést tartalmazza. V. ö. még *Wibling* és *Barabás* eml. publikácziói.

Továbbá: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632—*

1660. Kiadta *Szilágyi Sándor.* E két férfiúnak, továbbá nejeiknek, Lorántfi Zsuzsanna és Báthori Zsófiának leveleskönyve, mint olvasmány érdekes, mint történeti kútfő tanulságos. Feltárja e nevezetes családnak belső életét és háztartását. Ezen, a keresetlen őszinteség hangján írt levelek apologiája e sokat rágalmazott családnak. Az öreg Rákóczi Györgyöt (I.) rendesen rideg lelkű, vén zsugorinak festik íróink. Ámde e levelek megczáfolják e nézetet és meg is fejtik e kedvezőtlen hírek eredetét és indokát. Hogy Kemény János önéletrajzában kedvezőtlenül szól a Rákóczi-házról, annak okát már fentebb kifejtettük; ellenszenve különben némikép természetes is: könyvét a tatár fogságban írta. Bethlen János hasonlóan a lengyel hadjárat szörnyű nyomorának hatása alatt írt, és ráadásul még mellőzöttnek képzelte magát. Ő sem barátja a Rákóczianknak. Abban ugyan nekik és Haller Gábornak is igazuk van, ha azt állítják, hogy I. Rákóczi Gy. a monopoljog és fiscálitásokból kincset gyűjtött Sárospatakon. Csakhogy e pénzen másrészt fentartotta az ország várait, megfizette a sereget, beszerezte az ágyúkat és a lőport. Egy izben két évig viselt háborút, a nélkül, hogy a rendektől egy fillérnyi adót kért volna. Ha gyűjtött, áldozni is tudott. Még végrendeletében is gazdagon megjutalmazta híveit, tudósait és a szegényeket.

Kemény János fejedelemtől birjuk *Önéletirását* (1607—1655-ig), az «Erdélyi sereg romlását» és «Levelei»-t. Kemény szellemes, élesszemű, olykor epés és gyanakvó író, kivált II. Rákóczi Györgygyel szemben, kit a saját és az ország nyomorának okozójául tüntet fel, noha annak a szerencsétlen lengyel hadjáratnak előkészítésében magának Keménynek legalább is annyi része volt, mint fiatal urának. Bethlen Gábornak ellenben ő is nagy tisztelője. Önéletrajzát kiadta *Szalay L.* (Tört. Eml. 1856). A «Levelek» az 1659—62. évek történetére vetnek világot (Kiadta *Koncz J.* a T. T.-ban 1892). Egyébiránt *Szilágyi Sándor* is közlött tőle több levelet (u. ott, 1882). V. ö. *Deák Farkas*, Észrevételek Kemény J. életrajzáról (Ak. Ért. 1887). *Magyari K.*, A Kemény-család levéltára és Kem. János levelei a tatár fogságból (E. M. XIV. évf. 7. füz.).

Egyéb ujabb levelezések: Szelepcsényi érsek-primás levelezése. Közli *Szilágyi S.* (T. T. 1892).

Ujabban napfényre került kisebb naplók stb. — *Rhédey László* történ. maradványai (naplója és feljegyzései) 1658—1663. II. Rákóczi György lengyel hadjáratára fontos. (T. T. I.). *Tóth E.*, Kemény János leveleiből (T. T. 1901). *Farkas Pál* és F. Farkas naplója az 1638—94. évek felsőmagyarországi hadi eseményeiről. Kiadta *Szily K.* (T. T. 1884). *Keresztúry Demeter* naplója az 1660. évi erdélyi eseményekről (Kiadta Albrich az Archiv. f. Siebenbürg. Lkunde 19. köt.). Ugyancsak *Keresztúry* írta a «Talio» cz. röpiratot, feleletül Illésynek Nova Transylvanicájára (Magy. Könyvszemle, 16. köt.). Fontos továbbá *Esterházy Pál* «*Mars Hungaricus*» cz. műve, melyben Zrínyi Miklós érdemeit méltatva, az 1663—1664. évi hadi eseményeket vázolja. (Kiadta *Bubics Zsigmond* püspök. 1895.) *Zam Lajos* lovag levelei az 1661—64. évi erdélyi viszonyokról (Száz. 1892. 605. l.).

Ide vonatkoznak továbbá a *Török-magyarkori Emlékek* III—IV. k.-e, az eml. Török defterek és a Brüsszeli Okmánytárból a III. és IV. kötet. Továbbá *Szerémi*, Barsmegye multjából (T. T. 1891—93), a Géresi által kiadott Károlyi-oklevéltár IV. kötete (1887) és más publikácziók.

Országgyűlési Emlékek. A Magyar Orsz. Emlékekből ideszól a III—XI. kötet, az erdélyiekből a II—XXI. köt. (1699-ig).

Törvénygyűjtemények. E korban a Zsámboky (1581) és a Mossóczy Zakariás és Telegdy püspökök által rendezett törvénygyűjtemény látott napvilágot (1581). L. a Corpus Juris új kiadását *Márkus Dezső*-tól (20 köt. 1894 s k.). Egy 1583. kelt, most Keszthelyen őrzött tvgyűjteményről l. Száz. 1898. 363. l. Rendi országgyűléseink magyarságáról l. *Ferdinándy Géza* czikkét a B. Sz.-ben 1894. és *Berkeszi István* művét (Temesv. 1898).

b) csoport. 1664-től 1711-ig.

A korírók közül említendők *Pethő folytatói: Spangár András* (1627—1732) és *Kovács János* jezsuiták (1627—1742); *Spangár* művének minden sorából kirí a türelmetlen vakbuzgóság; *Kovács* kevésbbé durva kifejezéseket használ és érdekesebben ír elődjénél. — *Timon Samu*-ról (l. 370. l.).

I. Lipót udvari történetirói: *Galeazzo Gualdo Priorato*, Historia di Leopoldo Cæsare (Bécs. 3. köt. 1670 sk. Terjed 1670-ig); tov.: *Wagner* jezsuita műve, Hist. Leop. I. (1719. sk.). V. ö. *Stock N.*, Marcus von Aviano, Priester aus d. Kapuziner-Orden. (Brixen 1899).

Rozsnyai Dávid, az utolsó török «deák» (azaz portai tolmács) Konstantinápolyban való tartózkodása idején szorgalmasan gyűjtött okleveleket, melyek alapján megírta «Életrajzát» (1663. év és 1669—1673), továbbá Erdélyországnak történetét és 1705-ig szóló naplótöredékeit; különösen Apafi M. korára fontos munkák, kinek R. D. hű embere volt. Kiadta *Szilágyi S.* (Akadémia. M. H. H. Ss. 8.) V. ö. *Beöthy Zs.*, R. D. és a Horologium Turcicum (Száz. 1886. és T. T. 1882—84).

A *Wesselényi-féle összeesküvés* forrásait kimerítette Pauler Gy. (eml. művében), az ujabb oklevél-gyűjtemények közül *Rački* publikációja nevezendő; Acta coniurationem banus Petri a Zrinio et comit. Frangepani illustrantia (I. köt. 1873.. a II. köt. kiadta *Bojničić*. 1888). V. ö. Száz. 1890. 340. l.

A Lipót-korabeli vallás- és politikai üldözésre vonatkozólag az újabban megjelent kútfők közül nevezendő: *Guzics* naplója (1614—1685), Zrinyi M. és Thököly híve, kiadta *Rakovszky S.* (T. T. 1889); *Révay Katalin* levelei férjéhez 1648—1702. (Kiadta *Komáromy A.* u. ott). *Kéczer Ambrus* naplója (1664. s k. Mon. Hung. Histor. Ss. 33. köt. V. ö. Száz. 1894. 535. l.). A pozsonyi és eperjesi vértörvényszékről szóló régibb irod. (Csergő *Kocsi B.*, *Lanius*, *Rezik* stb.) l. bármelyik nagyobb munkában. Az 1654—1661. évekhez l. a *Velenczei követjelentéseket*. Ism. *Angyal D.* (B. Sz. 1902.)

Az 1663—99. évi törökök elleni harczokról külföldi írók is írtak. Maga *Montecuccoli* sok történ. és hadtörtén. művet hagyott hátra. L. *Veltzé* czikkét a Száz.-ban 1899. 79. l. Montecuccoli munkáiból *Grassi* rendezett szemelvényes kiadást (Milano 1831.), újabban pedig (Ausgewählte Schriften) cz. alatt *Veltzé Alaj.* adott ki 4 köt. (Bécs, 1899—1901.). I—II. köt. Katonai dolgozatok. III. köt. Történ. dolgozatok. IV. köt. Levelezés és Vegyesek). Igen jóhírü, lelkiismeretes író *Marsigli*, szavójai Jenő kisérője és alvezére, a «Stato Militare dell' Imperio Ottomano» szerzője. Hága 1732.) V. ö. *Beliczay János*, Marsigli élete és munkái (Ak. Ért. 1881). Ujabban átkutatták Olaszországban M. hagyatékát, de csak kevés új adatot találtak. *Lothringeni Károly* naplójában foglalta össze Báda ostromának eseményeit: Tagebuch der Belagerung von Ofen. Kiadta *Röder*, Des Markgrafen Ludwig von Baden Feldzüge. cz. művében. Lotharingi Károly naplóját kimerítette *Károlyi Árpád* (270. l.) eml. monografiájában, a ki egyáltalában mindent értékesített, a mi Budavár visszafoglalására vonatkozik. — *Deák Farkas* egy franczia vitéznek jelentését adta ki Buda ostromáról (Olcsó Könyvtár), *Gyurits* egy olasz barátnak leírását (Budavár visszafoglalása, 1886). Ide vonatkoznak továbbá első sorban a pápai követ, Buonvisi bibornok jelentései és XI. Incze pápával való levelezése (Mon. Vaticana. Kiadta *Fraknói Vilmos* 1886); új kútfőt közölt még *Károlyi Árpád:* Károly Henrik szász herczeg naplója (T. T. 1886) és Károly bádeni őrgróf naplója (u. ott, 1883); az angol *Reichards Jakab* naplója (kiadta *Kropf L.* Száz. 1886. 101. lap). L. még *Zieglauer* eml. művét. *Götz*, Károly báden-durlachi őrgróf feljegyzései Budavár ostromáról (T. T. 1887). Igen becses továbbá *Bubics Zsigmond* püspök publikációja: Cornaro Frigyes velenczei követ jelen-

tései (1891) és *Götz* oklevélgyűjteménye. Az 1688. évi hadjárat és Belgrád ostroma (T. T. 1890). *Honti Rezső*, Buda visszafoglalása (La Buda liberata). Olasz hősköltem. a XVII. századból. (Ph. Közl. 1900.) A költemény írója *Nomi Frigyes* pisai egyet. tan. V. ö. a Száz. birálatát 1901. 183. lap. Az 1683—1694. évek hadjáratairól szólnak még *Veterani gf.* tábornok hiteles feljegyzései (Feldzüge in Ungarn. Drezda, 1788). Ellenszenvvel viseltetik a magyarok iránt. V. ö. a *Szavojai Jenőről* szóló nagyobb monografiákat (*Arneth*-től, 3. köt.; *Keym*-től. 1900. Freiburg). Levelezésébe utóbb hamis leveleket csempésztek be.

Bethlen Miklós, Bethlen Jánosnak nagyműveltségű fia. Miután több külföldi egyetemen kiképezte magát és még a párisi és londoni udvarban is megfordult, visszatért Magyarországba, hol egyideig mint Zrínyi Miklós vendége Csáktornyán időzött, kinek halálánál is jelen volt. Ellensége volt Teleki Mihálynak és csak 1690-ben nyerte el az erdélyi kanczellári hivatalt. Épen ekkor kezdődött az Erdélynek fejlődésére fontos átmeneti korszak, mely az ország további függetlenségének véget vala vetendő. Bethlen Miklós mindenütt az alkotmányosság fenntartását tartotta szemmel és nagy része volt a *Diploma Leopoldianum* létrehozásában. De midőn Lipót királylyal is meg akarta kedveltetni az alkotmányos irányt, pórul járt: elvesztette az udvar tetszését. Midőn pedig az absolutismus mindig nagyobb mérvet öltött, Bethlen fantastikus iratban kisérlette meg az ellentétek kibékítését, mi által mind a két pártnál elrontotta a dolgát. Rabutin császári tábornok az udvar parancsára elfogatta és Bécsbe küldötte fogságba, melyből csak 13 hó mulva birt kiszabadulni, a nélkül azonban, hogy haza engedték volna. Bécsben halt meg 1716-ban.

Fogsága idején kezdte írni «*Önéletirását*» 1642—1710-ig és ezzel kapcsolatban *Erdélynek történetét*. Nevezetes, de a szerző Telekivel és Bánffi kormányzóval szemben tanusított ellenszenve miatt óvatosan használandó forrásmunka. Kiadta *Szalay L.* (Tört. Eml.). V. ö. *Deák Farkas*, Bethlen Miklós (Magyar Helikon, 1885).

A «*Mémoires Historiqnes du Comte Bethlen Miklós* cz. alatt Amsterdamban megjelent (1736) 2 kötetnyi munka nem származik Bethlen Miklóstól. E munka II. kötete, Dominique *Révérend* abbé (diplom. ügynök) emlékiratai nyomán jó hireket közöl az 1677—1680. belső mozgalmakról. — Ugyancsak I. Lipót korabeli kurucz és labanczharczokról beszél a szintén névtelenül megjelent *Hist. des Troubles de Hongrie* (Amsterdam. Több rendbeli kiadásban).

Cserei Miklós született 1668-ban Rákoson, Csík vmegyében, tekintélyes református, székely szülőktől. Előbb apród gyanánt szolgált Telekinek udvarában, azután besorozták a császári seregbe, melyben a biztos rangjára emelkedett. A zernyesti csata után ő is Thököly táborában termett, Thököly kiveretése után azonban visszaszökött a császári párthoz és ez időtől fogva többféle hivatalban szolgálta Lipót királyt. A Rákóczi mozgalom idején a kuruczok két izben elfogták, mindenéből kifosztották és megkínozták, mígnem Brassóba sikerült menekülnie. Kevéssel utóbb megkezdé emlékiratait. Meghalt 1756-ban.

1661-től 1712-ig terjedő emlékirataiban elmondja a magyar és erdélyi történetet, évek szerint rendezve, *magyar nyelven*. Azt igéri, hogy nem törődve az emberek önző itéletével, labancz létére is csak az igazat fogja mondani. Ennek daczára nagyon elfogult pártszempontból itéli meg a dolgokat és Teleki Mihályt meg II. Rákóczi Ferenczet szenvedélyesen befeketíti. Annyi önzésnek volt tanuja, hogy magát Rákóczit is csupán önző kalandornak tünteti fel és maga magát, jóllehet Rabutin-nak pártján állott, amannál jobb hazafinak tartotta. Erdélyi protestáns ember létére is az udvar híve. Ujabban ifjukori feljegyzései (az 1690—95. és 1697—98. évekből) is napfényre kerültek. (Kiadta *Ferenczy Zoltán*. T. T. 16. köt. 1893.) V. ö. *Abafi L.*, Cserei a történetíró (T. T. 1880. 561. l.). Cserei végrendelete (T. T. 1881). *Kis Bál.*, Cserei M. csa-

ládi emlékirata (T. T. 1901.). Szemelvényeket közlött Angyal D. (1891). *Cserei M. fiától, Györgytől diarium* maradt 1714—67-ig. (Még kiadatlan). (Hazánk 1884. I. 127. l.).

Károlyi Sándor szatmármegyei főispán, majd Rákóczi Ferencz vezére, utóbb a szatmári béke eszközlője, a kit az udvar azután grófi rangra emelt. (L. erről *Thaly* czikkét a Századokban. 1887.) *Önéletirásban* az 1669—1723. évek eseményeiről szól. (Kiadta *Szalay L.*). A kéziratban azonban 1697—1703-ig hézag van. Az 1703. évi feljegyzéseket kiegészíti *Walther Imre* közleménye (Száz. 1872). Az 1703. és 1704. év elbeszélése után pedig azt mondja Károlyi, hogy ő neki a Rákóczi felkelés elbeszélésére se ideje, se alkalmatossága nincsen; okmányokkal telt levelesládájából majd fia fogja azt megírni. (E levelek száma csakugyan nagy, megüti a 10,000-et). Fia azonban nem dolgozta fel azokat és még azon esetben is, ha ő vagy más valaki felhasználta volna e kincset, még sem írhatta volna meg a Rákóczi felkelést akkép, mint azt maga a mindenben beavatott szemtanu megírhatta volna. V. ö. *Éble*, Károlyi Ferencz gróf és kora 1705—1752 (1893); *Éble* kiadta Károlyi S. búcsúztatóját is.

Altorjai b. Apor Péter, szül. 1676-ban. Katholikus és labancz létére 1708-ban háromszéki főkapitánynyá lett és bárói rangot kapott. Agg korában az irodalomra adta magát. Meghalt 1752-ben. Főbb műve: *Metamorphosis Transylvaniae* (Az erdélyi erkölcsök változásáról, 1736.), mely munka mint kultur-történeti mű irodalmunkban páratlan; védi a régi jó idő szokásait és küzd az új német divat ellen. Másik munkája: «*Synopis mutationum aetate mea.*» önéletrajzi feljegyzéseket tartalmaz és kül. Rákóczi Ferencz korára becses. (Apor munkáit kiadta *Kazinczy Gábor*. 1863. Akad.) V. ö. *Garády*, Apor Péter munkái (B. Sz. V. 1866). *Balló István*, b. Apor J. élete és működése (Csik-Szereda, 1897).

Levélgyűjtemények. Naplók. Pray, Epistolæ Procerum Hungariæ (II. és III. köt.). Megemlítendő *Lippai György* primás levélgyűjteménye (1644—1688), *Széchenyi György* és *Pál* levelei. — *Szilágyi S.*, Oklevelek Teleki M. történetéhez (T. T. 1890). Kiegészítik Absalon követjelentéseit (T. T. és Száz. 1883). — *Koncz J.*, A bujdosók levelezése (T. T. 1891). — *Deák Farkas*, A bujdosók levéltára (Akad. 1873). — *Szádeczky Lajos*, Szobieszki és Teleki levelezése 1684—86. (T. T. 1887—88.) és Teleki Mihály levelezése: «Teleki-Codex». Kiadta *Gergely Samu*. 1895. *Deák Farkas*, Magyar hölgyek levelei 1505—1709 ből. — *Nagy Gyula*, Czegei Wass György és László naplói 1659—1739. (Monum. Hung. Hist. Irók. 35. köt. 1896.) V. ö. Száz. 1897. 241. l. Wass Gy. Teleki rokona és hive, utóbb Bánffi kormányzó bizalmas embere volt. 1704. Rákóczi Ferenczhez csatlakozott.

Alvinczi Péter, Diplomatarium. Erdély itélő-mesterének ezen oklevéltára magában foglalja az erdélyi udvar és Lipót között, Pater Dunod által folytatott alkudozásokat az 1685—1688. évekből. Az első 2 kötetet kiadta *Szilágyi S.* 1870., a 3-kat *Gergely S.* és *Pettkó B.* (1887. Akad. Monum. Hungar. Hist.).

I. és II. Apafi Mihály fejedelem Naplója. (1657—1694). Kiadta *Tóth E.* (E. M. 1900). I. Apafi M. naplóját pedig *Biás M.* (Maros-Vásárhely 1900).

Thököly-irodalom: Thököly és főbb híveinek naplói (4 kötet). Bennök foglaltatnak Thökölynek levelei Zrínyi Ilonához és főbb híveihez. Thököly hadi kiáltványai, végrendelete stb. Továbbá több hívének és követének jelentései, naplói, életrajzai. (Kiadták: *Kozma K.*, *Thaly Kálmán* és *Deák Farkas*.). *Thaly Kálmán*, Thököly Imre leveleskönyve 1691—92. (Akad. 1896). Thököly-féle oklevelek (a T. T.-ban 1886). Ujabban *Iványi István*, Oklevelek Th. J. történetéhez 1683—86. (T. T. 1886.); *Gergely S.*, Th. I. és a franczia diplomáczia 1674—77. és 1680—82. (T. T. 1886—1887). V. ö. a bujdosók és Telekire vonatkozó eml. gyűjteményeket és: *Zrínyi Ilona leveleit* (T. T. 1880). Thököly híve volt még *Szirmay András*,

a kit később Rákóczi Ferencz táborában találunk. (Naplója 1680—1705-ig terjed, melyben sok a gazdaságtörténeti adat.) *Szaniszló* Naplóját l. alább. Teleki levelezése Ujhelyi-val. (Közli *Komáromy Andr.* T. T. 22. évf.) Külföldön (Kölnben) jelent meg (névtelenül) 1694. a Thökölivel rokonszenvező «*Histoire d' Emeric Comte de Teleki*» cz. mű. (Terjed 1693-ig). — A magyarországi mozgalmakról (1664—1718) a Konstantinápolyban működő franczia követek jelentései is rendkivül fontosak. A hivatalos franczia kiadáson kívül l. *Bonnac* marquis művét, Mémoire hist. sur l'ambasade de France a Constantinople. Kiadta *Schaefer Kár.* (Paris, 1894. V. ö. Száz. 31, 545.).

A *Rákóczi-korszak irodalma.* Idevonatkoznak a) a már fentebb említett írók közül: *Bethlen Miklós, Cserei, Károlyi Sándor, Apor, Spangár* és *Wagner* jezsuita. b) II. *Rákóczi Ferencz* «*Emlékiratai*» (*Mémoires*) (1703—1711. 2 köt.), melyeket *Thaly K.* fordított francziából magyarra (5. kiad.). Ezen emlékiratok Rákóczi Ferencz zajos életének leginkább külső történetét tartalmazzák, főleg a forradalmi eseményeket. c) *Rákóczi Életrajza* («*Confessio Peccatoris*»). E mű latin nyelven van írva, de magyaros szellemű irálylyal. Rákóczi XIV. Lajos halála után végkép le akarván mondani a világ zajáról, 1716-ban kezdte ez életrajzot írni és Törökországban fejezte azt be. A hitbuzgó és töredelmes fejedelem szt. Ágoston példáját követve, saját gyarlóságait is feltárja benne; az egész könyv kenetteljes zamattal van írva. E könyvből tudjuk meg a fejedelem igazi születésnapját (1676. márcz. 27.), ifjúságát, neveltetését, a Kollonics és Aspremont-féle dolgokat, olasz utazását, kétszeres eljegyzését, szóval egész életét egészen a XIV. Lajossal való alkudozások kezdetéig. Magát a felkelés történetét csak futólag érinti. Tüzetesebben szól ismét az 1711. évi eseményektől kezdve. Elmondja továbbá a groisboisi kolostorban és a franczia udvarnál való tartózkodását, végül számüzetését. c) *Histoire des révolutions de Hongrie* (kettős kiadásban, egyik 4, másik 6 kötetben, Hága). E műnek Rákóczi ugyan nem a szerzője, de sugalmazója. Fogalmazta pedig azt ügynöke, Brenner, szepesi prépost; Rákóczi emlékiratain és okleveleken alapuló munka. Elmondja Magyarország történetét 1703-ig és azután Rákóczi Emlékiratait tartalmazza. E három mű ezen korszak főforrása. d) *Rákóczi Ferencz levéltára, Archivum Rákócziánum.* E vállalat két alcsoportra oszlik; a diplomatikai osztályra és a had- és belügyi osztályra. A diplomatikai osztály (3 kötet) tartalmazza az angol és hollandi hatalmak közvetítő alkudozásainak okleveleit. Nevezetesen *Stepney György* angol és *Van Hamel Bruyninx* és *Rechteren* hollandi követek diplomácziai fáradozásait, kik egyrészt a bécsi udvart, másrészt Rákóczit intették engedékenységre. A had- és belügyi osztály (9 kötet) Rákóczi titkos levelezését foglalja magában, az 5 utolsó kötet Bercsényi Miklósnak leveleit és expeditiós könyveit, továbbá Bottyán levelezését. e) *Adalékok a Thököly és Rákóczi korszak történetéhez.* Ideszól a 2. kötet. f) *Történelmi naplók* (1663—1719). *Kökényesdi Vetési László levelei és emlékiratai.* Vetési Rákóczinak bizalmas embere volt, ki főleg a bajor és franczia udvarnál működött követi minőségben, de már akkor is jellemtelen embernek bizonyult. A felkelés bukása után 1715. kegyelmet kért Károly királytól, melyet Klement közbenjárására meg is nyert, azon föltétel alatt, hogy ha a saját és a Klement birtokában levő iratokat kiadja. Ekkor írta azt a hamis híreket tartalmazó memorandumot, melyben önmagát tisztázta, Rákóczit és Bercsényit ellenben a legfeketébb színben festette és különösen az ónodi gyűlésről és a hozott határozatról közölt hazug leirást. Hitelességét összes hazai íróink elvetik. V. ö. Száz. 1895. 725. l. és kül. *Thaly Kálmán* czikkét a Száz.-ban 1896. 1. l., a ki Vetésinek saját eredeti leveleiből mutatja ki rágalmazásait, hamisításait; h) *Klement János diplomácziai jelentései* hasonlóan fontosak. Klement a brandenburgi udvarnál működött mint Rákóczi követe. Klement későbbi regényes életéről, pöréről és kivégzéséről l. Friedberg czikkét a His-

tor. Zeitschrift-ban 1888. 62. köt. — Az ujabban napfényre került források közül különösen az 1706. decz. havi és 1707. tavaszi rozsnyai kormánytanács üléseinek jegyzőkönyve fontos, mely az ónodi határozatnak kulcsául szolgál és Rákóczi Emlékiratainak hitelessége mellett tanuságot tesz. Kiadta *Thaly K.* (Száz. 1896. 3. l.). Ugyancsak *Thaly Kálmán* adta ki gróf Esterházy Antal tábori könyvét (1706—9) és gróf Esterházy Dániel expedicziós könyvét. 1708. (1901). Erdélyi dolgokra és kül. a Rákóczi és Erdély közötti viszonyra nézve fontos *Szaniszló Zs.* unitárius köznemes Naplója. 1682—1711. (Kiadta Torma K. T. T. 1889—91). Wass György Naplójáról l. 297. l. — Egyéb források: (Sárospataki) *Csécsi János* Krónikája. Kiadta *Thaly K.* — *Beniczky Gáspár*, Rákóczi Fer. magántitkárának Naplója 1707—1710. Kiadta *Thaly.* — *Csányi soproni polgár* német krónikája. (T. T. V.)

Pulay János, Károlyi S. titkára. «Emlékirat a szatmári békességről» (kiadta *Szalay L.* Magy. Történ. Emlékek V.). Ez a békekötésre nézve a legfontosabb forrásmunka, mely azonban, mint *Thaly K.* (Száz. 1887) kimutatta, sem föltétlenül hiteles, sem teljes. V. ö. *Károlyi Sándor*, Revelatio arcanorum Rákóczi. (Pray-nál, Epist. proc. R. Hung. III. 591.).

Zágoni Mikes Kelemen, Rákóczi Ferencz belső embere, Rodostóba is követte urát, hol irodalomtörténeti szempontból halhatatlan «*Törökországi Leveleit*» megírta, melyek a Rákóczi-emigratióról és a török birodalomnak akkori állapotairól egyaránt fontos adatokat nyujtanak. Vitás kérdés, vajjon levelek-e, vagy naplójegyzetek? (A Mikes-irod. l. a nagyobb irodalomtörtén. munkánkban.). *Thaly K.*, Egykorú jellemzés Mikes K.-ről (Száz. 1898.).

A *levéltárak* sorából a Rákóczi felkelés történetére nézve legfontosabb az országos levéltár, továbbá a gr. Erdődi-család levéltára Vörösvárott, a Viczaiék levéltára Hédervárott, a Forgách-levéltár Gácsott, az Andrássyaké Krasznahorkán, a Károlyiaké Budapesten és fölötte nagyszámú más uradalmi és városi levéltár. Egyedül Dunántul közel 100 levéltár tartalmaz a felkelés történetéhez adalékokat. V. ö. a Rákóczi korhoz: *Thaly K.*, Dunántúli levéltárak ismertetése, kül. tekintettel II. R. F. korára (Ak. Ért. 1867.).

Egyéb oklevéltárak: Székely Oklevéltár. VI. köt. (1698-ig). Szerk. *Szabó Károly* és *Szádeczky L.* (1896—97). V. ö. A gróf Károlyi-család levéltára. V. köt. 1703—7. Kiadja *Géresi Kálmán* 1897. (V. ö. Száz. 1898. 545. l.). *Thaly K.*, Magyar történetírók életéhez (Száz. 1874.) és Ghimesi Forgách Ferencz mint író (u. ott, 1880).

E korban adta ki *Szentiványi Márton* a maga törvénygyűjteményét (1696) *Corpus Juris* czímen. Uj kiadás *Márkus Dezső*-től. 20 köt. (1894 s k.). Az I. Lipót korától 1830-ig alkotott törvényeket kiadta *Tóth Lőrincz* és *Csiky Kálmán;* az erdélyi törvényeket (1541—1848-ig) *Kolozsváry S.* és *Óvári Kelemen.* — Említendő még a Kolozsváry Sándor és Óvári Kelemen által kiadott «Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai» cz. nagy forrásmunka (Corpus Statutorum I. köt.).